

૮૭૨૫

રા. રા. પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજીવું લાપજી

અમદાવાદ. °

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[गुजराती कॉपीराइट विभाग]

अनुक्रमांक ८७२५

वर्गांक

पुस्तकानुं नाम ५६१३ गजाली २०८४४४४

45267

विषय :- 1/20/2020

છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રદર્શન ખુલ્લું મુકતી વખતે રા. રા. પુરષોત્તમ વિશ્રામ માવજીએ આપેલું ભાષણ.

સાક્ષર બંધુઓ અને બહેનો,

પ્રસ્તાવિક.

આપણી છઠ્ઠી સાહિત્ય પરિષદના અભીષ્ટ પ્રસંગમાં આપ સહુએ મને લક્ષીતકળા-પ્રદર્શન ખુલ્લું મુકવાનું કાર્ય સોંપ્યું તે માટે હું આપ સહુનો આભારી થયો છું અને ઉક્ત કાર્ય અદા કરવાની તક લેતાં મને અપૂર્વ આનંદ થાય છે. કળા-પ્રદેશની રમ્યતામાં મને સ્વાભાવિક આનંદ મળે છે એટલુંજ નહિ પરંતુ પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં વિશેષે કરીને આપણા આર્યોનાં પુરાતન કળાકૌશલ્ય વિષે કંઇક આભાસ આપની પાસે રજૂ કરવાની મને તક મળશે એને પણ હું એક શુભ પ્રસંગ માનું છું. જો કે આપણી સાહિત્ય પરિષદની સ્થાપના થયાંને આજે ૧૪ વર્ષ થયાં છે, અને આ છઠ્ઠું સંમેલન છે તોપણ સમર્થ કાર્યવાહકોની દેખરેખ નીચે પાંચ પરિષદો પુરી થઇ અને તેવાજ સમર્થ કાર્યવાહકો આ સંમેલનમાં પણ મને દષ્ટિગોચર થાય છે, એટલે મારું અંતઃકરણ ખાતરી આપે છે કે આ પરિષદનાં હેતુ અને યોજના ઉપર જગન્નિયંતાની મેહેર છે; અને આપણા આર્યોની આ પ્રાચીન રૂઠી જાગવી રાખી આપણે આપણા પ્રયાસમાં પ્રવ્રત્ન રહેશું તો મને આશા છે કે આપણે આપણો હેતુ યથેષ્ટ પાર પાડી શકશું. પ્રભુ આપણા આ શુભ પ્રયાસને નિરંતર પુષ્ટિ આપે એમ ઇચ્છું.

શિલ્પકળા અને ચિત્રકળા.

૧. કળા-કૌશલ્યના નમુનાઓ આપના સમક્ષ રજૂ કરતાં, કળા કૌશલ્ય વિષે જે શબ્દો મ્હારે ખોલવા એ એક વ્યવહારની જવાબદારી મ્હારા ઉપર રહે છે. મ્હારે વિશેષે કરીને આર્યોનાં પ્રાચીન કળા-કૌશલ્ય વિષે આજે કંઇક ખોલવાની ધારણા હોવાથી વર્તમાન અને ભૂતકાળની

વસ્તુસ્થિતિનું કંઈક દિગ્દર્શન કરી હું પ્રાચીન ભૂતકાળનાં કળા-કૌશલ્ય વિષે આપની પાસે થોડી જાણવા જોગ હકીકત રજૂ કરવા ધારું છું. આ ક્રમ સ્વીકારવામાં પણ કળા-પ્રદેશ મને એટલો વિશાળ જણાય છે કે પ્રાચીન ભૂતકાળની આવશ્યક હકીકત રજૂ કરવામાં પણ પ્રસ્તુત વિષયને આ લેખમાં જુજ ન્યાય આપી શકાશે એમ મને લાગે છે. કળા-કૌશલ્યમાં પારંગત ગયેલા આપણા પૂર્વજોએ ચોસઠ કળાઓ વર્ણવેલી છે અને ઉક્ત કળાઓ અને તેમનાં અંગો વિષે એટલી સવિસ્તર, સંપૂર્ણ અને અદ્ભૂત વિગતો મालૂમ પડે છે કે પ્રસ્તુત પ્રસંગના લેખમાં બધી કળાઓ વિષે જોલવાનું અશક્ય જણાય છે. આટલાં કારણસર હું વિશેષે કરીને માત્ર શિલ્પ-કળા અને ચિત્ર-કળા, એ જ કળાઓ સંબંધમાં જોલવા માગું છું અને તેમ કરવામાં આપણા પૂર્વજોનાં અદ્ભૂત અને અકલ કળા-કૌશલ્યના ભંડારમાં અનેક ઉત્સાહી શક્તિઓને વાળી શકાશે એવી આશા રાખું છું.

વર્તમાન સ્થિતિ

ભૂતકા- ૨. કળાકૌશલ્યની બાબતમાં વર્તમાન કાળની વસ્તુસ્થિતિનું જાની હું અવલોકન કરું છું ત્યારે હિંદમાં બદલે દુનિયાના એકે કળાની ભાગમાં કળા-પ્રદેશમાં મહારી દષ્ટિ સંતોષથી ઠરી શકતી ઉત્કૃષ્ટ નથી. આધુનિક વિશ્વવ્યાપી દારણ વિગ્રહે કળા-કૌશલ્યનાં બંધા-પ્રતા. રણોને છિન્નભિન્ન કરી નાંખી એવી શૂન્ય સ્થિતિ ઉભી કરેલી છે કે ભવિષ્યમાં કળા-વિજ્ઞાન કયું સ્વરૂપ લેશે અને ક્યારે લેશે તે કાંઈ કળી શકાતું નથી. લીમ્સ, લુવેન, ઍન્ટવર્પનાં વિશ્વ વિખ્યાત બાંધકામો જમીનદોસ્ત થઈ ગયાં છે, અને તેની તુલનામાં ઉભી શકે તેવાં બાંધકામો ભવિષ્યમાં તરતમાં બંધાઈ શકે તેવો સંભવ માત્ર પણ દેખાતો નથી. ખૂનખાર વિગ્રહે જગતને એવા ચક્રવ્યૂહમાં ચડાવેલું છે કે તેનાં જોમમાંથી અલગ પડી, ચિત્રકારો અને શિલ્પકારો પોતાની પીછી-હથિયારો ક્યારે હાથમાં લેશે તે કાંઈ કહી શકાતું નથી. વર્તમાન વસ્તુસ્થિતિ જોતાં મને કળાકૌશલ્ય માટે ભવિષ્ય તરતમાં સાનુ-કૂળ અને તેવો સંભવ જણાતો નથી. આથી મહારી વૃત્તિ કાંઈક લડાઈ પહેલાંના તરતના સમયનું નિરીક્ષણ કરવા તરફ વળે છે. પરંતુ તે સમય બદલે વિશમી સદી પણ મને કાંઈ સવિશેષ સંતોષ આપી શકતી નથી. દુનિયાં પ્રગતિમય કહેવાય છે અને કાળનાં નિર્ગમન સામે પ્રગતિ મય હોવી જોઈએ એ કુદરતનો ક્રમ છે; પરંતુ હતભાગ્યે કળા-પ્રદેશમાં

કુદરતનો આ ક્રમ વિપરીત થયો હોય એમ લાગે છે. દુનિયાના એકે-
 દેશમાં આધુનિક શિલ્પકળા કે ચિત્રકળા ભૂતકાળની સર્વોત્કૃષ્ટતા સામે
 સરખામણીમાં ઉભી રહી શકતી નથી. ઇંગ્લંડ અને જોપાનમાં ખેસક
 પ્રશસ્ય કૌશલ્ય કવચિત્ કવચિત્ નજરે પડે છે, પરંતુ ક્રીસ્ટોફર રે,
 (૧૬૩૨-૧૭૨૩) કે ઇનીગો જોન્સ (૧૫૭૨-૧૬૫૨) જેવા શિલ્પ
 શાસ્ત્રીઓ કે રીચર્ડ વિલ્સન, (૧૭૧૩-૧૭૮૨), સર જોશુઆ રેનો-
 લ્ડસ (૧૭૨૩-૧૭૯૨), થોમસ ગેન્સબરો (૧૭૨૭-૧૭૮૮), જોન
 કોન્સ્ટેબલ (૧૭૭૬-૧૮૩૭), કે જે. એમ. ડબ્લ્યુ. ટરનર (૧૭૭૫-
 ૧૮૫૧) ઇત્યાદિ કુશલ ચિત્રકારોનાં કામ સાથે તુલના કરતાં ઉભી
 શકે તેમ છે? ફ્રાન્સમાં ગેબ્રીઅલ (૧૭૧૦-૧૭૮૨) પછી જાણવા-
 જોગ શિલ્પકાર કોઈ થયો નથી, જ્યારે ચિત્રકળાના પ્રદેશમાં જે. એલ.
 ડેવીડ (૧૭૪૮-૧૮૨૫) પછી શૂન્યતા આવેલી હોય તેમ જણાય છે.
 બેલ્જિયમ અને હોલેન્ડ જેવાં કળા-કૌશલ્યનાં ધામોમાં પણ હાલ દૃષ્ટિ
 પાત કરતાં નિરાશા ઉત્પન્ન થાય છે. શિલ્પકળા સોળમા સૈકાથીજ
 અસ્ત પામેલી છે. ચિત્રકળાના પ્રદેશમાં જે. લેસ (Leys) (૧૮૧૫-
 ૧૮૬૯) અને તે પછી તેના અનુયાયીઓએ, સત્તરમા સૈકાના વિશ્વ-
 વિખ્યાત પિટર રૂએન (૧૫૭૭-૧૬૪૦)ની કીર્તિ હાલ પણ બેલ્જિ-
 યમમાં જાળવી રાખી છે, તોપણ રૂએનનાં કૌશલ્યની બરોબરી બેલ્જિ-
 યમમાં, કે રેમ્બ્રેન્ટ (૧૬૦૭-૧૬૬૯) અને તેના સમકાલીન ચિત્ર-
 કારોની બરોબરી હોલેન્ડમાં હાલ કોઈ કરી શકે તેમ છે? જર્મનીનું
 પણ તેમજ છે. લેડનના કાઉન્સિલ હૉલ (૧૫૯૯) પછી શિલ્પકળામાં
 અને એ. ડુરર (Durer) (૧૪૭૧-૧૫૨૮) અને એચ. હૉલબીન
 (૧૪૪૭-૧૫૪૩) પછી જર્મનીની એક વખત સુપ્રસિદ્ધ ચિત્રકુશળતામાં,
 કોઈ તેવો કર્મ-પ્રવીણ પુરૂષ થયો નથી. એટલુંજ નહિ, પણ જે
 ઓવરમેક (૧૭૮૬-૧૮૬૯), પી. કૉર્નિલીઅસ (૧૭૮૩-૧૮૬૭)
 અને કે. સી. લેસીંગ (૧૮૦૮-૧૮૮૦)ની વિદ્યા પણ દિવસાનું દિવસ
 અસ્તંગત થતી હોય તેમ દેખાય છે. સ્પેનમાં તો સત્તરમા સૈકા તે
 છેલ્લી સદીજ કળા-કૌશલ્ય માટે હતી એમ કહીએ તો અતિશયોક્તિ
 થાય તેવું નથી. સોળમા સૈકામાં ટૉલીડોમાં “એલકાઝાર” બંધાયે
 તે પછી શિલ્પકળા, અને વેલાઝકે (૧૫૯૯-૧૬૬૦) અને મુરીલ્લો
 (૧૬૧૭-૧૬૮૨) પછી ચિત્રકળા, કોઈ ધ્યાન ખેંચી શકતી નથી.
 ગ્રીસ અને ઇટાલીમાં શિલ્પકળામાં, શીડીઆસ (ઇ. સ. પૂર્વે પાંચમા
 સૈકામાં) પછી ગ્રીસમાં, અને રોમના જગપ્રસિદ્ધ પૈન્ટીંગ્સના પછી
 ઇટાલીમાં-તેમજ ચિત્રકળામાં ઇટાલીના વિશ્વવિખ્યાત મિચેલ એન્જેલો

(૧૪૭૫-૧૫૬૪), રાફેલ (૧૪૮૩-૧૫૨૦) વગેરે પછી, કાંઠ જાણવા જોગ કળા રહી નથી. અમેરીકાએ અધાપિપર્યંત શિલ્પકળામાં કે ચિત્રકળામાં કાંઠ ખાસ નામના મેળવેલી નથી. મિસરદેશ, એસીરીઆ, એશીઆ માઇનોર વગેરે પણ પોતાની પ્રાચીન કૌશલ્ય-કીર્તિથીજ કાંઠક ખ્યાન મેચી શકે છે. હિંદુસ્થાન! મુગલોનાં સામ્રાજ્યમાં, છુદ્ધ અને જૈન પરિચળમાં, બ્રાહ્મણોની સર્વોપરી સત્તાના વખતમાં કે છેક પ્રાચીન વેદ-કાલીન સમયમાં જુઓ, શિલ્પકળામાં અને ચિત્રકળામાં એક વખત અખિલ વિશ્વમાં પંકાયેલું હિંદુસ્થાન, કે જેના વિદ્યા-સંપન્ન ઋષિએને બારણે શિક્ષણ લઇ, ધરાન, એશીઆ માઇનોર, ગ્રીસ, રોમ બલ્કે સમસ્ત યુરોપ વગેરે દેશો કળા-પ્રદેશમાં વિહાર કરતા થયા, એ હિંદુસ્થાનમાં અત્યારે પ્રસક્ત સ્વરૂપમાં શિલ્પકળા અને ચિત્રકળા લગભગ નષ્ટ થયેલી છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. ક્યાં છે એ અજન્ટાની ગુફાઓનાં (ઇ. સ. પૂર્વે ૧૦૦ થી ઇ. સ. ૭૦૦) સમર્થ શિલ્પકારો, અને ચિત્રકારો કે અકબરના ઉત્સાહ લગવતી કે હુનર યા જહાંગીરનો ઉત્સાહ મન્સૂર! એલીફન્ટા ઇલોરાના (ઇ. સ. ૭૫૦-૯૫૦) કૈલાસ-મંદિરના શિલ્પકારો, કે આણુ પર્વતનાં નકશીદાર મંદિરો (ઇ. સ. ૧૦૩૧), મોદેરા (૧૧મો સૈકો) કે બિલુર હલ્લેખીડનાં વિષ્ણુમંદિરો કે કનારક (૧૩ મો સૈકો) નાં અલૌકિક સૂર્ય મંદિરો, દિલ્હીની જુમામસ્જિદ, બિજ્જાપૂરનો ગોળ ધુમ્મટ કે આગ્રાનો તાજમહેલ (૧૭ મો સૈકો) રચનાર કારીગરો હાલ ક્યાં મળી શકે તેમ છે ?

એ ત્રણ હુનર વર્ષોથી, બલ્કે તેથી પણ વધારે અનિશ્ચિત ભૂત કાળથી કલા કૌશલ્યમાં વિશ્વમાં દાખલારૂપે ઝડપી રહેલું હિંદુસ્થાન-અત્યારે પશ્ચિમનાં અંધ અનુકરણમાં અંપલાઈ જઈ કળા હીન થઇ ગયેલું હોય તેમ જણાય છે. આટલાં કારણોસર હું જેમ જેમ કળા-પ્રદેશમાં વિશાળ દ્રષ્ટિથી જોઉં છું તેમ તેમ હિંદુસ્થાનનાં નૈસર્ગિક કળા-કૌશલ્યમાં મ્હારી શ્રદ્ધા ધ્રુવ થતી આવે છે અને ભૂતકાળનો ઇતિહાસ વધારે ઉત્સાહભરે મ્હાર લાવવાનું મને આવશ્યક જણાય છે. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે હું શિલ્પ કળા અને ચિત્ર કળા પુરતીજ હકીકત આપની પાસે રજુ કરવા ધારું છું. અને આધુનિક વસ્તુ સ્થિતિનું અવલોકન કર્યા બાદ, ભૂત કાળનાં ૨૦૦૦ વર્ષોનું દિગ્દર્શન કરી, દુનિયાનાં મુખ્ય મુખ્ય દેશોનાં કળા-કૌશલ્યનો ઇતિહાસ તપાસી જોતાં તુલનાત્મક દ્રષ્ટિથી હિંદુસ્થાનના પ્રસ્તુત ઇતિહાસનું સવિશેષ નિરીક્ષણ કરી, હું છેક પ્રાચીન ભૂત કાળમાં આપણા સમર્થ આર્યોએ

થું પ્રાવિણતા મેળવેલી હતી તે મુદ્દા ઉપર વિવેચન કરીશ, કે જેને મહારાં આજનાં બાપણના મુખ્ય ભાગ તરીકે હું લેખુ છું.

શિલ્પ કળા અને ચિત્ર કળા-વર્તમાન સ્થિતિ.

યૂરોપ. ૩. હાલની વસ્તુસ્થિતિનું અવલોકન કરતાં દુનિયાના એકે પ્રદેશમાં શિલ્પ કળામાં, ભૂત કાળના નમુનાઓ હાલ બની શકતા હોય તેમ જણાતું નથી. ચિત્ર કળામાં ઇંગ્લેન્ડ, જાપાન અને મેક્સિકોમાં કંઈક પોતાની કાર્તિ ટકાવી રહ્યાં છે. મેક્સિકોમાં જે લેસ પછી લુઇ ગોલેટ અને બીજાઓ પ્રશસ્ય કામ રજૂ કરી શકે છે. પરંતુ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પીટર રૂબેનની અમર કાર્તિના તેજમાં તે ઢંકાઇ જાય છે. ઇંગ્લેન્ડમાં ગયાં પચ્ચીસ વર્ષોમાં ચિત્રકળામાં સાફ કૌશલ્ય જણાયું હતું, પરંતુ તેમાં પણ ક્રમે ક્રમે ઘટાડો થતો હોય એમ જણાય છે.

જાપાન. જાપાનનું કૌશલ્ય નવા યુગનું છે એટલે પ્રાચીન વિદ્યા તરીકે તેની નોંધ લઇ શકાય તેમ નથી. જાવિષ્યમાં વધારે ને વધારે કૌશલ્ય જાપાન બતાવે એમ આપણે ઇચ્છીશું, પરંતુ આ લેખના જેવા ઐતિહાસિક નિરીક્ષણમાં જાપાનને યોગ્ય સ્થાન મળી શકે તેમ નહિ

હિંદુ-સ્થાન. હોવાથી, હિંદુસ્થાનની આધુનિક કળા-પ્રવિણતાનું નિરીક્ષણ કરવું એ વધારે સ્થાને જણાય છે. હતભાગ્યે હું ઉપર કહી ગયો તેમ કળા-પ્રદેશમાં હિંદુસ્થાનને વર્તમાન કાળમાં સ્થાન માત્ર પણ મળી શકે તેમ નથી, અને શિલ્પકળા અને ચિત્રકળા બન્નેમાં હિંદુસ્થાનની સ્થિતિ

કળાની ધણીજ નિરાશાજનક દેખાય છે. “તાજમહેલના નમુનાથી પોતાની અવનતિ. વૃદ્ધિ દર્શાવતી મુગલ કળા નષ્ટ પામી, કારણકે ઔરંગઝેબની લાંબી રાજ્યકારકાર્દમાં સુન્ની મુસલમાનોની ધર્માંધ વૃત્તિઓનું પરિબળ હતું,

કારણો. અને શિઆ મુસલમાન અને હિંદુ કારિગરોને રાજદરબારમાંથી દૂર કરવામાં આવ્યા.” (ઇ. બી. હેવેલ—Essays on Indian Art, Industry and Education).

“ઓગણીસમા સૈકામાં કળાનું જે કાંઇ શેષ રહ્યું હતું તે યૂરોપનાં ચિત્રોની અસર નીચે દબાવ્યું, કે જે આ સમયમાં આ દેશમાં આવવા લાગ્યાં હતાં....ઇ. સ. ૧૭૬૦ માં મુગલ વંશનો અસ્ત થયો, તે સાથે હિંદુસ્થાનની ચિત્ર કળા પણ નષ્ટ થતી જતી હતી.” (Percy Brown, Indian Painting)

“હિંદુસ્થાનનું એ મોટું કમનશિય હતું કે જ્યારે આપણી (બ્રિટીશ) રાજ્ય સત્તાનો પાયો નાંખાયો ત્યારે ઇંગ્લેન્ડની પ્રજાને

કળાનો શોખ હલકામાં હલકી સ્થિતિએ પહોંચેલો હતો. જુની “જોહન” કંપનીના પહેલા પ્રતિનિધિઓને, હાલની સરકારની માફક, એક મ્હોટા રાજનું બંધારણ બાંધવામાં કાંઈ સંબંધ નહોતો.... તેમના દાખલાથી હિંદુસ્થાનની કળા ઉપર શું અસર થશે તે બાબતમાં કાળજી રાખવાને તેમને કાંઈપણ રાજદ્વારી કારણો ન હતાં. મંગ્રંગનાં ભવ્ય મકાનો, ઓશીસો અને દેવળોમાં બાંધકામની જે રચના લેવાતી તે હિંદુસ્થાનમાં જાગતી રાખવામાં, તેમને તેમનાં વનનતી યાદગિરિઓ તાજ રહેતી, અને તેમની પ્રત્યક્ષ મગરૂખીને પોષણ મળતું. ત્યારે આપણી સત્તા હિંદુસ્થાનમાં સંયોપરી થઈ, ત્યારે જે નમુનાઓ અને રચના આ પ્રમાણે દાખલ થયાં હતાં તે આપણી સત્તાનીય આવેલાં દેશી રાજ્યોમાં પણ નમુના રૂપે લેવાયાં. હિંદુસ્થાનની કળાની અધોગતિની આ પ્રમાણે શરૂઆત થઈ.” (E. B. Havell, Essayson Indian Art, Industry and Education.) “હિંદુસ્થાનની આધુનિક કળા બગડી ગયેલી છે અને નષ્ટ થતી જાય છે કારણ કે પહેલાં ભાગે લોકોની ચિદ્વૃત્તિ તેમાં નથી. પરંતુ આ વખતેની અંગ્રેજ કળાની માફક તે બદલના ઢોળવાળી અને અપ્રમાણિક છે.” (Havell) “પશ્ચિમની બનાવટી કેળવણીએ પુર્વની કુદરતી કળાને નષ્ટ કરી નાંખી છે.” (Havell). હિંદુસ્થાનનાં કળા-કાશર્યની આધુનિક સ્થિતિ શું છે એ હકીકતનો વિષય છે કે જે કળા-પ્રદેશમાં આનંદ લેનારા કાંઈપણ ગુણી જનથી નહીં થઈ શકે તેવું છે. તાન્ગેરમાં શિવાજી (૧૮૩૩-૧૮૫૫) ના વખતમાં હિંદુસ્થાનની શાસ્ત્રકળાના પુનરુદ્ધારનો કંઈક સંભવ થયો હતો તે પણ નષ્ટ થયો, અને ચિત્રકળામાં મહિસુરમાં જે પ્રવૃત્તિ દેખાઈ હતી તે પણ ૧૮૬૮ માં ફ્રાંસીસી રાજના સ્વર્ગવાસ પછી બંધ થઈ, અને જે કે બંગાળમાં બાબુ બગર્સિંહનાય ટાગોર વગેરે કંઈક ચિત્રકળામાં નવયુગ સ્થાપવાની તમજીજ કરી રહ્યા છે, (કે જેનું “અભિસારિકાનું” ચિત્ર બેશક એક નમુના રૂપે છે) તે પણ એટલી હકીકત તો સ્પષ્ટ છે કે હિંદુસ્થાનમાં વર્તમાનકાળમાં શિશ્યકળાની સ્થિતિ સંતોષકારક નથી.

૪. હિંદુસ્થાનની કળાની આ અધોગતિ થવાનાં કારણો સહજ જાણી શકાય તેમ છે. મુગલોના વખતમાં શિશ્ય કળામાં તેમજ ચિત્ર કળામાં અતિ ઉચ્ચ કોટીએ પહોંચેલી હિંદુસ્થાનની કળાની અધોગતિનો પાયો શાહજહાનની કારકીર્દીના છેવટના ભાગમાં નાંખાયો, કે જેને ઔરંગ-જેબના ધર્મોંધ રાજ્યવહીવટથી વધારે વધકે લાગવાથી કળાની

અધોગતિ વધારે સત્વર અને દ્રઢ થઇ. ઔરંગઝેબ પછીના નિર્માદ્ય આદશાહોના વખતમાં ચિત્ર કળા કંઇક ઝાંખા સ્વરૂપમાં જીવંત રહેલી હતી પરંતુ તેની અધોગતિ મહત્તમ અને ચોકસ જણાતી હતી. હિંદની કળાની આવી અધોગતિમાં ઓગળીસમા સૈકામાં ઓટીશ સત્તાની શરૂઆત થઇ અને તે સાથે હિંદુસ્થાનની કુદરતી સ્વકીય કળાનો વિનાશ આવી લાગ્યો.. “ જોહન કંપની ” ના દ્રવ્ય પૂજક અને લોભી વ્યાપારી રાજકર્તાઓ કળાહીન હતા, અને તેઓએ હિંદુસ્થાનની પરંપરા ચાલતી આવેલી સર્વોત્કૃષ્ટ કળાને ઉત્તેજન આપવાને બદલે પોતાના દેશની (યુરોપની) રચનાના નમુનાઓને ઉત્તેજન આપવા માંડ્યું. હિંદુસ્થાનનાં હત ભાગ્યે યુરોપમાં તે વખતમાં શિલ્પ કળાના નમુનાઓ ધણુજ કઢંગા અને કળા શૂન્ય હતા અને એ રીતે શિલ્પ-કળાનું વિરૂપ હિંદુસ્થાનમાં દાખલ થયું. લલિત કળા નષ્ટ થઇ અને વિરૂપ કળા શક્તિએ તેનું સ્થાન લીધું. ઇંગ્રેજ રાજ કર્તાઓનાં અનુકરણે ચાલવાવાળા દેશી રાજકર્તાઓએ પણ અંધ ભાવથી આ રચના પોતાનાં રાજ્યોમાં દાખલ કરી અને એ રીતે હિંદુસ્થાનની લલિત કળા, રસિકતાને અભાવે, પોષણ અને ઉત્તેજનને અભાવે, અને વિદેશીય કળા રચનાના પરિભવમાં ક્રમે ક્રમે નષ્ટ પામી. હિંદુસ્થાનની દીવ્ય કળાનાં યોગ્ય ચિકિત્સા અને સત્કાર નહિ થવાથી અને રાજ કર્તાઓનો આનંદ યુરોપની “ ગૌથીક ” અને “ રીને-સાન્સ ” રચનાઓ હિંદમાં દાખલ કરવામાં રહેલી હોવાથી, કળા કૌશલ્ય નષ્ટ થાય તેમાં નવાઇ નથી. નામદાર સરકારનાં જાહેર બાંધકામ ખાતાના હાથમાં જ્યારે જાહેર મકાનો બાંધવાનો ઇનકાર આવ્યો, અને પરિણામે યુરોપના નમુનાઓ સ્વાગત કરવામાં આવ્યા, ત્યારે હિંદના જેવી સ્થીતિમાં આજીવિકા મેળવતો જન સમુહ, પોત પોતાની દીવ્ય કળા છોડી આપી એ દિશામાં વળે અને અનુકરણ કરવા મથે એ સ્વભાવિકજ છે. સ્વદેશી કારીગરોને ઉત્તેજન નહિ મળવાથી અને વિદેશીય અંધ અનુકરણમાં કૌશલ્ય, એજ કળા કૌશલ્ય મનાયાથી હિંદમાં કળા-પ્રદેશમાં શું શૂન્યતા આવેલી છે તે આપણે જોઈ શકીએ છીએ. “ The whole system strikes at the very foundation of art, and unless it is altered the entire ruin of Indian art is inevitable. (Havell-Essays on Indian Industry).

“આ આખી પદ્ધતિ કળાનાં મૂળને ધકકો પહોંચાડે છે અને તેમાં ફેરફાર થશે નહિં તો હિંદુસ્થાનની કળાનો નાશ અનિવાર્ય છે.”

“The painful fact must be admitted that, whatever the cause may be, since our rule has been established, the old art of India has been almost killed; the tastes of the people formerly led into safe paths by the traditions of Indian handicraftsmen, has been changed and corrupted, while we have given nothing from our national art to compensate India for what has been lost.” Havell-*ibid*) (એ દુઃખ

દાયક હકીકત તો કબુલ કરવીજ જોઇએ કે ગમે તે કારણ હોય પરંતુ આપણું રાજ્ય સ્થપાયું ત્યારથી હિંદની પ્રાચીન કળા મૃત પ્રાય થઇ ગયેલી છે; હિંદના સ્વદેશી કારીગરોની રહેણી કરણીને અનુસરતાં લોકોનો શોખ સલામત માર્ગોમાં વળેલો હતો તે હવે દિશાંતર ગયો છે; અને બગડેલો છે, જ્યારે જે કાંઈ નષ્ટ થયું છે તેને બદલે આપણે આપણી કળામાંથી હિંદને કાંઈ પણ આપેલું નથી.” હિંદુસ્થાનની કળાની વર્તમાન કાળમાં આ પ્રમાણે મૃતપ્રાય સ્થિતિ છે. હિંદુસ્થાન કળા કૌશલ્યમાં સર્વોત્કૃષ્ટતાએ પહોંચેલું હતું તે વખતે મધ્ય એશીયાના કુર હુમલાખોરોનો ભોગ થઇ પડ્યું કે જેઓ તેનું સર્વ બંધારણ સૈદ્ધર્થ છિન્ન બિન્ન કરી તેને નિરાધાર સ્થિતિમાં મુકી ગયા. જ્યારે નામદાર બ્રિટિશ સરકારે હિંદને પોતાના આશ્રય નીચે લીધું ત્યારે હિંદની સ્થિતિ એક અનાથ બાળકના જેવી હતી; કે જે દુઃખને લીધે પોતાનું ગૌરવ લુલી જઇ પોતાનાં વિદેશીય માવિત્રની મીઠી હાયા નીચે આનન્દ લેતું થયું, અને તેનાં શિક્ષણ અને રીત બાતો એજ ખરાં માની, તેનું અનુકરણ કરવા મંડી ગયું. પરિણામે હિંદની પ્રાચીન કળા અનાદરમાં આવી અને ક્રમે ક્રમે નષ્ટ થઇ. તોપણ કુદરતથીજ આ દેશ કળારસમ હોવાથી, તેના રસિકતાના ગુણોનાં અંકુરો નષ્ટ થયાં નથી. ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં, રજપુતાનામાં, મદ્રાસ પ્રલાકામાં, હજીપણ એવા સ્વદેશી કારીગરો મળી આવે છે કે જેમની કારીગરી વર્તમાન કાળના સંજોગોમાં પણ યુરોપની ઉત્તમોત્તમ કારીગરિને ઝાંખી કરી શકે, અને જેઓ તાજ મહેલ, મસ્જિદો, શિવાલયો, અને અન્ય ગુફાઓ રચનારા પોતાના પુર્વજોની અમર કીર્તિને હાલ પણ જ્વલંત કરી શકે. પરંતુ નામદાર સરકાર તરફથી કે દેશી રાજ્યો તરફથી તેમને કાંઈપણ ઉત્તેજન મળતું નથી; જ્યારે જન સમાજ રાજ કર્તાના શોખમાં કૌશલ્ય માની અનુકરણમાં દોરાતો

હોવાથી હિંદુસ્થાનની પુરાતન દીવ્ય કળા સજીવન થવાનો સંભવ બહુ દુર જણાય છે.

૫. ઓગણીસમા સૈકાનું બદલે વર્તમાન કાળની કળાની સ્થિતિનું અવલોકન કરી આપણે હવે મધ્યમયુગના કળા-પ્રદેશનું નિરીક્ષણ કરીશું.

મધ્યમયુગ (ઇ. સ. ૧૦૦થી ૧૮૫૦ સુધિ) માં કળાની સ્થિતિ.

બે લાગે ૬. મધ્યમ યુગના સમયનું મહારા આ લેખના હેતુને માટે, હું બે લાગેથી નિરીક્ષણ કરવા માંગું છું. એક ઇ. સ. પહેલા સૈકાથી પંદરમા સૈકા સુધિનો વિભાગ-અને બીજો ઇ. સ. પંદરમા સૈકાથી ઓગણીસમા સૈકા સુધિ-આ બે વિભાગનું જુદું જુદું નિરીક્ષણ કરવાનાં કારણો પણ સહજ સમજી શકાય તેવાં છે. ઇસુ ખ્રિસ્ત પછી ચૌદ સૈકાઓ સુધી યુરોપ ખંડમાં (કે જેને મેં પ્રસ્તુત લેખ માટે એક દાખલા રૂપે પસંદ કરેલ છે તેમાં) એવી અંધાધુની ચાલેલી હતી કે ત્યાંના ઇતિહાસ એકે બાબતમાં સૃષ્ટિની પ્રગતિ પરત્વે ધ્યાન ખેંચી શકે તેમ નથી; અને મજબૂર સૈકાઓ પૈકી છેલા પાંચ સૈકાઓનો સમય કળા-કૌશલ્યની બાબતમાં તો હિંદુસ્થાનને માટે પણ શૂન્ય હોય એમ જણાય છે. પંદરમા સૈકામાં એકાએક નવજીવનનાં અંકુરો અંધાયાં અને જ્ઞાન જ્યોતિની પ્રભા ચોતરફ ફેલાઈ. નવયુગ (Renaissance) ની શરૂઆત થઈ અને શિલ્પકળામાં અને વિશેષે કરીને ચિત્રકળામાં યુરોપખંડે પોતાના ઉત્તમોત્તમ નમુનાઓ રજૂ કરી કળાકૌશલ્ય સિદ્ધ કર્યું. હિંદુસ્થાનમાં આ સમય એ યુરોપની માફક નવયુગ ન હતો. તેપણ કળા-પ્રદેશ પુરતો વિચાર કરતાં એમ સિદ્ધ થાય છે કે પંદરમા સૈકામાં હિંદુસ્થાનમાં પણ પુનર્જીવનની (revival) શરૂઆત થઈ હતી. અજંટાની અચિંત્ય ગુફાઓ પછી અને તે પછીનાં શિવાલયો અને વિષ્ણુ-મંદિરો પછી હિંદુસ્થાનમાં કળા-પ્રદેશ ઉપર એવી જાતની સુધુષ્ણિ આવેલી હતી કે મધ્ય-એશિયાના કળા-રસના બાદ-શાહો દિલ્હીનાં પાંચ તખ્ત ઉપર આવ્યા ન હોત તો ઉસ્તાદ મન્સૂરનાં કુદરતની હરીફાઈ કરનારાં (પક્ષીઓ) ચિત્રો, કે ઉસ્તાદ ઇસાના અલૌકિક તાજમહેલ, હિંદુસ્થાનની મ્હાન થતી કાવિતિને પુનઃ સતેજ કરવાને, અને કળા-પ્રદેશમાં હિંદુસ્થાનની સર્વ શ્રેષ્ઠતા પુનઃ સિદ્ધ કરવાને બહાર આવત કે નહિ તે સંદેહ લાગે છે. આટલાં કારણસર

યૂરોપ અને હિંદુસ્થાન બન્નેમાં પંદરમા સૈકાથી ઓગણીસમા સૈકા સુધીનો ઇતિહાસ કળા-કૌશલ્યને માટે ખાસ ધ્યાન ખેંચી શકે છે.

ઇ. સં. ૧૪૫૦-૧૮૫૦.

યુરોપખંડ

૭. યુરોપખંડ તરફ નજર કરતાં, નવયુગનો (Renaissance) ઉદય થયા પછી, શિલ્પકળાનો પુનરુદ્ધાર થયાની શરૂઆત પહેલી ઇટાલીમાં થયેલી જાણાય છે. ગ્રીસ અને રોમના નમુનાઓનું અનુકરણ ઇટાલી આલુ હતું; પરંતુ ચિત્રકારો અને શિલ્પકારોનાં કલમ અને હથિયારમાં સ્વતંત્રતા, વિચાર શક્તિ અને સ્વવિશ્વાસ આર્વિભૂત થયાં, અને પંદરમા સૈકાની શરૂઆતમાં તો બ્રુનેલેશાઇ (Brunelleschi) એ ફ્લોરેન્સમાં નવયુગનો ડંકો વગાડ્યો. પેરૂઝી, વિનોલા સાનગેલો સાનસોવિનો, રાફેલ અને મિચેલ એન્જેલો વગેરે સમર્થ શિલ્પકારોએ સોળમા સૈકામાં ઇટાલીમાં પોતાનું અનુપમ શિલ્પ-કૌશલ્ય પ્રતિપાદિત કર્યું. ઇ. સ. ૧૫૦૬માં રોમમાં મેન્ટ પીટર્સેનાં ભવ્ય દેવળની શરૂઆત થઈ જેને લગભગ અરધા સૈકા પછી મહાન મિચેલ એન્જેલોએ અજાય નિપુણતાથી પુર્ણ કરી, દુનિયાનાં એક અદ્ભૂત કારિગિરીના નમુના તરિકે ઝળકતું કર્યું. ફ્લોરેન્સમાં ઇ. સ. ૧૫૨૦માં રમણીય “ પેન્ડોલ શીનાઇ ” બંધાયું. ઇ. સ. ૧૫૩૦ માં રોમમાં પ્રખ્યાત “ ફારનીઝ ” મહેલ બંધાયો. અને ‘વેટીકન’નાં બંધારણથી વિશેષતા થઇ. વેનીસમાં ‘સેન્ટમાર્કનું’ સુપ્રસિદ્ધ પુસ્તકાલય બંધાયું, જ્યારે ૧૬૩૨માં લોઘેના (Loghena) એ ‘મેન્ટ મેરીયા ડેલ્લા સેલ્યુટ’નું સુંદર દેવળ બાંધી સત્તરમાં સૈકાથી શરૂ થયેલી શિલ્પકળાની અવનતિનાં પહેલાં ચિન્હો પ્રત્યક્ષ કર્યા.

ચિત્રકળા.

૮. પરંતુ જે પ્રદેશમાં કુસળતા મેળવ્યાથી ઇટલી હજી પણ આખી દુનીઆમાં એક અતિ કળા-નિપુણ દેશ તરીકેનું સ્થાન ભોગવે છે તે પ્રદેશ આ સમયનો ચિત્રકળાનો હતો. શિલ્પકળાના પ્રદેશમાં જેમ ગ્રીસદ્વારા મિસર દેશની વિદ્યાને ઇટલી આભારી થયું હતું તેમ ચિત્ર-કળાના પ્રદેશમાં પણ ગ્રીસ અને બાઇઝેન્ટીઅમ (Byzantium) દ્વારા મિસર દેશનેજ આભારી હતું, અને નવયુગની શરૂઆત ચિત્ર-કળામાં ગ્રીસવાટે પહેલી પાછઝા, સીએના અને ફ્લોરેન્સમાં થઇ હતી.

જેનો જાણ્યોવેનાઇ સીમેન્સ (૧૨૪૦-૧૩૨૦) પહેલો ચિત્રકાર હતો. એ. જાણ્યો દે(૧૨૬૬-૧૩૩૭) નાં “Christ among the Doctors” વગેરે ચિત્રોએ ચિત્રકળાનો ઉત્કર્ષ જાહેર કર્યો, જેમાં જ. ફ્રીઆનો (૧૩૭૦-૧૪૫૦) વગેરે તેના અનુયાયીઓએ પૂર્તિ આપી. પંદરમા સૈકામાં છટલીએ અચિંત્ય અને અસાધારણ કૌશલ્ય ચિત્રકળામાં મેળાવ્યું. પ્રખ્યાત શિલ્પકાર ઘીબર્ટિએ (Ghiberti) નવી પદ્ધતિના પ્રયત્નની શરૂઆત કરી, જેને નવયુગની પદ્ધતિના પહેલા પ્રતિપાદક ટી. મેસેશીઓ (૧૪૦૧-૧૪૨૮) એ પોતાના “Tribute money” વગેરે ચિત્રોમાં સ્વાગત કરી આધુનિક કળા-પદ્ધતિનું બીજ રોપ્યું. એન્ડ્રીમાન્ટેના (૧૪૩૧-૧૫૦૬) નાં “Crucifixion” થી, જ. બેલ્લીનાઇ (Bellini) (૧૪૨૭-૧૫૧૬) નાં “Death of St. Peter martyr” થી, અને પેરુજીનો (Perugino) (૧૪૪૬-૧૫૨૪) ની ભક્તિપૂર્ણ કલમથી, ઉક્ત સૈકાના સમર્થ ચિત્રકારોનું અનુરૂપ આલ્હાહન થયું, અને ગૌરવ શીળ ચિત્રકાર લીઓનાર્ડો ડાવિન્સનાં (૧૪૫૨-૧૫૧૯) વિશ્વ-વિખ્યાત ચિત્ર “Last supper” એણે છટલીને કળા-કૌશલ્યમાં અતિ ઉચ્ચ કોટિમાં પ્રતિષ્ઠિત કર્યું. ઇ. સ. (૧૪૭૫-૧૫૭૪) સુધીમાં ચિત્રકાર-શિરોમણિ મિચેલ એન્જેલો થયો કે જેણે પોતાનાં અદ્ભૂત “Creation of Adam” વગેરે ચિત્રોમાં પોતાની કલમની સ્વતંત્રતા, દીવ્ય શક્તિ, અને કળાનું ગૌરવ સિદ્ધ કરી છટલીને ચિત્રકળા કૌશલ્યનાં શિખર ઉપર મુક્યું. તેના સમકાલીન ચિત્રકાર રાફેલ (૧૪૮૩-૧૫૨૦) કે જેણે પોતાનાં ભવ્ય ચિત્ર “Miraculous draught of fishes” વગેરેમાં પોતાની હિમ્મતબાજ કલમથી “ચિત્રકારોનો રાજા” એવો અનુપમ ઇલકાજ મેળવ્યો, અને એન્ડ્રી ડેલ સાર્ટો (૧૪૮૭-૧૫૩૧) કે જેનું “St. Agnis at Pisa” અધાપિ પર્યન્ત કળા-રસજ્ઞ પુરૂષોનાં મન ઝુલાવી રહ્યું છે, અને “Tribute money” નો ચિત્રકાર પ્રખ્યાત વેનીશીઅન ટીશીઅન (૧૪૭૭-૧૫૭૬) વગેરે ચિત્રકાર-રત્નો પણ નવયુગના ભંડારમાંજ નીપજેલાં હતાં. સોળમા સૈકાની છટલીની ચિત્રકળાની ખિન્નાવટ કેવળ અજબ હતી. “That effort was never equalled before as it has never been equalled since” એ પ્રયત્ન અગાઉ કદી થયો ન હતો, અને એના જેવો ફરીથી પ્રયત્ન અધાપિપર્યન્ત થયો પણ નથી.” સોળમા સકામાં ચિત્રકળા કૌશલ્યનાં શિખરે પહોંચ્યા પછી, છટલીની તે

બાબતમાં અવનતિ શરૂ થઇ. સત્તરમા અને અઠારમા સૈકામાં થોડાધણી ચિત્રકારો થયા પરંતુ તેમની કલમ કાંઇ ધ્યાન ખેંચી શકતી નથી. સોળમા સૈકાની દીવ્ય કળાના સમર્થ ઉપાસકોનો ખ્યાલ લેતાં, ઇટલીની હાલની કલા ગત શક્તિની છાયા માત્ર હોય તેમ લાગે છે.

ફ્રાન્સ.

શિલ્પકળા

દ. ઇટાલીમાં ઉદય પામેલાં નવ યુગની અસર યુરોપના બીજા દેશોમાં પણ ક્રમે ક્રમે ફેલાઇ, અને થોડા ધણા સંકલ્પ વિકલ્પ પછી, ફ્રાન્સમાં ત્યાંના રાજા “ ફ્રાન્સિસ પહેલા ” (૧૫૧૫-૧૫૪૭) એ નવયુગની પદ્ધતિને પહેલું સ્વાગત કર્યું. ઇટાલીના શિલ્પકારોને આમંત્રણ કરવામાં આવ્યું, અને ઇ. સ. ૧૫૪૪ માં લુવરનાં દબદબાભર્યા શિલ્પકામેની શરૂઆત થઇ. ઇ. સ. ૧૫૬૪માં પેરીસમાં “ Palace of the Tuileries ” બંધાયો, જ્યારે સત્તરમા સૈકાની શરૂઆતમાં રીશેલુ માટે બંધાયેલો “ Palace Royal ” અને “ Palace of Luxembourg ” બંધાયા. રાજા લુઇ ચૌદમા (૧૬૪૦-૧૭૧૫) ના વખતમાં ફ્રાન્સની શિલ્પ કળાને ખાસ ઉત્તેજન મળ્યું, જેને પરિણામે શિલ્પકાર મેન્સાર્ડ (Mansard) (૧૬૪૫-૧૭૦૮) વરસેઇલનો ભવ્ય મહેલ બાંધવાનું શરૂ કર્યું. લુઇ પંદરમો અને લુઇ સોળમો બન્ને રાજાઓએ શિલ્પ કળાને ઉત્તેજન આપવાનું ચાલુ રાખ્યું હતું, અને ઉપરોક્ત ત્રણે રાજાઓના વખતમાં ધણું સુંદર, નકશીદાર અને ફ્રાન્સનું સારામાં સારું બાંધકામ બંધાયું, જેમાં સત્તરમા સૈકાનું “ Pantheon (ste Genevieve) ૬૭ પણ પ્રેક્ષકનું આશ્ચર્ય સમેત ધ્યાન ખેંચી શકે છે. (૧૭૧૦-૧૭૮૨ ઇ. સ. માં ગેબ્રીએલે (Gabriel) પોતાનાં કામો બાંધી, શિલ્પ કળાની અવનતિને માર્ગ આપ્યો. ફ્રાન્સની શિલ્પ કળા, ફ્રાન્સના કીર્તિ વંત સમયમાં પણ મ્હોટે લાગે ઇટાલીની કળાનું બુદ્ધિહીન અનુકરણ હોવાથી, આથી વિશેષ ધ્યાન ખેંચી શકતી નથી.

ચિત્ર કળા.

૧. પરંતુ ચિત્ર કળાના પ્રદેશમાં નવ યુગમાં ફ્રાન્સે સારી કીર્તિ મેળવેલી હતી. શિલ્પ કળાની માફક ચિત્ર કળા માટે પણ ઇટાલીના પ્રખ્યાત ચિત્રકારો લીઓનાર્ડો ડા વિન્સી (Leonardo Da Vinci)

વગેરે રાજા ફ્રાન્સિસ પહેલાના વખતમાં ફ્રાન્સમાં આવી વસેલા હતા, અને તેમના શિક્ષણ નીચે ચિત્ર કળાના પ્રદેશમાં ફ્રાન્સે સ્વતંત્રતા વિચાર શક્તિ અને કળા-કૌશલ્ય સંપાદિત કર્યાં. જે ફુકે (Fouquet) (૧૪૧૫-૧૪૮૫) એ નવ યુગની પદ્ધતિ શરૂ કરવામાં પહેલું પગલું લઈ્યું, જોકે એ પદ્ધતિ ફ્રાન્સમાં લોક પ્રિય કરવાનો યશ પ્રખ્યાત “ Last Judgment ” ના ચિત્રકાર જે કુઝાં (Cousin) (૧૫૦૧-૧૫૮૯), તથા “ Presentation in the Temple ” ના ચિત્રકાર એસ. વુએટ (vouet) (૧૫૯૦-૧૬૪૯) ને ઘટે છે. સત્તરમા સૈકામાં રાજા ચૌદમા લુઈ (૧૬૫૦-૧૭૦૦) ના વખતમાં ફ્રાન્સની ચિત્રકળાએ અપૂર્વ કૌશલ્ય સંપાદિત કર્યું, જેમાં ફ્રાન્સનો મ્હોટામાં મ્હોટો ચિત્રકાર નિકોલસ પુસાં (Pussin) (૧૫૯૪-૧૬૬૫) અને લાસ્યુઅર (Le Sieur) (૧૬૧૭-૧૬૫૫) ચિત્રકારોની પંક્તિમાં શ્રેષ્ઠ સ્થાન ભોગવે છે. “ Arcady,” “ Israelites. collecting manna ” અને “ Rebecca and Eliezer ” વગેરે કળાપૂર્ણ ચિત્રોમાં પુસાંએ કળાની વિવિધતા અને સૌંદર્ય અને જે ગંભીર વિચાર શક્તિ અતાવેલાં છે, તેને માટે અધ્યાપિપર્યન્ત તેની કીર્તિ ઝળકતિ રહેલી છે તે સકારણ જણાય છે. “ ક્રેન્ચ રાફેલ ” લાસ્યુઅરે, પણ પોતાની કલમની મૃદુતા અને રમણીયતાથી “ St. Paul preaching at Ephesus ” માં જે કૌશલ્ય દેખાડ્યું છે, તે ફ્રાન્સના આયુગને શોભાવે તેવું છે. કુદરતનું સૌંદર્ય આજેખવામાં “ Crossing the Ford ” નો અદભૂત ચિત્રકાર કલોડ લૉરેન (૧૬૦૦-૧૬૮૨) પણ આ યુગનાં પ્રતાપી રત્ન તરીકે ખાસ ધ્યાન ખેંચી શકે છે. પરંતુ તેના પછી રાજા પંદરમા લુઈના વખતમાં ફ્રાન્સના ચિત્રકારો કેવળ રસહીન અનુકરણ કરનારાઓ થયા, અને સત્તરમા સૈકાની આખરમાં કળા-પ્રદેશમાં શૂન્યતા દેખાવા લાગી, જેમાં ફરી એકવાર કાર્લ વાન્લુ (Vanloo) (૧૭૦૫-૧૭૬૫) એ અદારમા સૈકામાં રસિકતા અર્પિ. પરંતુ કળાને પુનઃ સજીવ કરવાનું માન તો જે. એલ. ડેવીડ (J. L. David) (૧૭૪૮-૧૮૨૫) ને ઘટે છે, કે જેણે પોતાનાં Sabine women ” અને “ Leonidas ” વગેરે ચિત્રોથી ફ્રાન્સમાં બહેકે આખા યુરોપમાં લાંબા કાળ સુધી પોતાની કલમની જલ્દમ અસર ફેલાવી. તેના અનુયાયીઓમાં એચ. વર્નેટ (૧૭૮૯-૧૮૬૩) (The Post Through the Desert), ડી. ફો (Father of Modern French Landscape) (૧૮૧૨-૧૮૬૭),

(Sunset), જે. મિલેટ (Millet) (૧૮૧૫-૧૮૭૫) (Angelus), એચ. રેનેલ્ટ (૧૮૪૩-૧૮૭૧) (Execution in the Alhambra,) અને જી. કુર્બે (Courbay) ૧૮૧૯-૧૮૭૭ (Funeral at Orunaus) જે કે સાધારણ ચિત્રકારો હતા તોપણ અદારમા સૈકા અને આધુનિક સમયની કળાની સંકલના કરનાર તરીકે ખાસ ધ્યાન ખેંચી શકે છે.

બેલ્જિઅમ અને હૉલાન્ડ

૧૧. નવયુગમાં ઇટાલીની કળા વિશિષ્ટતાનો લાલ લેનારા દેશોમાં બેલ્જિઅમ અને હૉલેન્ડ પણ હતા. જે કે શિલ્પ કળામાં એન્ટવર્પના “ટાઉન-હૉલ્સ,” બ્રુસેલ્સની ઇમારતો, અને બ્રુજ્ઝનાં દેવળ સિવાય, સોળમા સૈકા પછી કાંઈ ખાસ વિશેષતા જોવામાં આવતી નથી. તોપણ, ચિત્રકળાના પ્રદેશમાં અને દેશોમાં સાફ કૌશલ્ય સંપાદિત થયું હતું. મેન્ડુઝ (૧૪૭૦-૧૫૩૨) ચિત્રકારે નવયુગની શૈલિને સ્વાગત કરી બેલ્જિઅમની કળાને નવિન દિશામાં પ્રતિષ્ઠિત કરી, જેનું “Duck-Shooting” ના ચિત્રકાર, કુદરતનું સૌંદર્ય સમજનાર પૉલ બ્રિલે (૧૫૫૬) ચોક્કસ સ્વરૂપ આપ્યું. પરંતુ ઇટાલીની કળાની પ્રબળ અસર નીચે પણ બેલ્જિઅમનું કળા-સ્વાતંત્ર્ય સિદ્ધ કરી દેશને કળા નિપુણ તરીકે ઓળખાવનાર તો સત્તરમા સૈકાનો બ્રુદુઇ ચિત્રકાર પિટર રૂબેન્સ (૧૫૭૭-૧૬૪૦) હતો. કળાનું ચિત્ર વિચિત્ર સૌંદર્ય આલેખવામાં કુદરતથીજ ચિત્રમય કલમ હોય તો તે ચિત્રકાર રૂબેન્સની હતી. ‘Helena,’ ‘Raising of the Cross,’ ‘Last Judgment’ અને ‘The Vision of St. Ildefonso’ વગેરે ચિત્રો કોઇ પણ ચિત્રકારને કોઇ પણ દેશ કે યુગમાં કીર્તિ આપી શકે તેવાં છે. તેના પછી તેના અનુયાયીઓ, એ. ડીક (૧૫૯૯-૧૬૪૧) ડી. ટેનીઅર્સ (૧૬૧૦-૧૬૯૦) વગેરે થયા પરંતુ રૂબેન્સની કીર્તિને તેઓ ટકાવી રાખે તેવા નહતા, અને બેલ્જિઅમની અવનતિ પામતી ચિત્રકળાને પુનઃ સ્થાપન કરવાનું માન છે કે ઓગસ્ટિસમા સૈકાના જે. લેસ. (Leys) (૧૮૧૫-૧૮૬૯) અને તેના અનુયાયીઓ લુઇ ગેલેટ વગેરેએ મેળવ્યું.

હૉલાન્ડ

૧૨. હૉલેન્ડની ચિત્રકળાનો કીર્તિવંત યુગ સત્તરમા સૈકાનો (૧૫૮૪-૧૬૮૨) હતો. વ્યવહારના અનુભવો આજેખવામાં, કુદરતના દેખાવો

અદ્ભુત રીતે ઉભા કરવામાં, કે ચિત્રોની સત્યતા અને મનોહર રંગો રચી કરવામાં હાલેન્ડના સત્તરમા સૈકાના ચિત્રકારો અપ્રતિમ કીર્તિ ભોગવે છે. ઇટાલીના પ્રખ્યાત ચિત્રકારો પાસેથી હાલેન્ડને બહુ શિખવાનું મળ્યું હતું, અને સમર્થ ચિત્રકારોની નામાવલિમાં સત્તરમા સૈકામાં પહેલું સ્થાન “Banquet of the Officers of the Civic Guard” ના ચિત્રકાર પ્રખ્યાત તસ્વીરો ચિતરનારાં ફાન્સ હાલ્ઝ (Halz) (૧૫૮૪) મેળવ્યું હતું. પરંતુ સર્વોપરિ શ્રેષ્ઠતાનું માન તો એચ. રેમ્બ્રેન્ટ (૧૬૦૭-૧૬૬૯)ને માટે હતું કે જેણે “King of Shadows” કુદરતની નિશાળમાંથીજ શિક્ષણ લઈ, “Portrait of Saskia” “Night Watch,” અને “Ecce Homo” વગેરે અનુપમ ચિત્રોમાં વિપુલ કૌશલ્ય દેખાડી કળા-પ્રદેશમાં હાલેન્ડની કીર્તિને હમેશને માટે ઝળકતી રાખેલી છે. તેના અનુયાયીઓમાં તસ્વીરોના પ્રખ્યાત ચિત્રકાર બી. હેલ્સ્ટ (૧૬૧૩-૧૬૭૦) “(Banquet of the Civic Guard)” જે વાઇનન્ટસ, (Wynants), “(Landscapes)” પી. પોટર, (Potter) (૧૬૨૫-૧૬૫૪) કે જેણે પોતાનાં આકર્ષક “Young Bull,” વગેરે ચિત્રોથી “Raphael of Animals” ની ઉપમા મેળવી, જે રીઝડેલ (૧૬૨૫-૧૬૮૨) “The chase” નો ચિત્રકાર, સામુદ્રિક સૈદ્ધ્ય આજેખનાર પ્રખ્યાત ચિત્રકાર ડબલ્યુ. વેલ્ડ (૧૬૩૩-૧૭૦૭) (“The Calm”), ફળફલાદિનો ચિત્રકાર જે. હીમ (૧૬૭૪), અને રસોડાનો રમુજી અને અદ્ભૂત ચિત્રકાર વિલ્યમ કાફ (Kalf), (૧૬૩૦-૧૬૯૩) વગેરે યથા કે જેણે હાલેન્ડની કીર્તિ છેક અઢારમા સૈકા સુધી જળવી રાખી. યુદ્ધકટની સુલેહ (૧૭૧૩) પછી હાલેન્ડની વિશિષ્ટ ચિત્ર કળાની અવનતિ થઈ, અને વર્તમાન કાળમાં, તે દેશની ચિત્રકળા કાંઈ ધ્યાન ખેંચી શકતી નથી.

જર્મની.

૧૩. શિલ્પકળા અને ચિત્રકળામાં ઇંગ્લંડને શિક્ષણ આપનાર તરીકે નવયુગનું જર્મની ચિત્રકારનું ખાસ ધ્યાન ખેંચી શકે છે. હિડેલબર્ગના શિલ્પ-પ્રખ્યાત કિલ્લાથી સત્તરમા સૈકાની શરૂઆતમાં નવયુગનો કીર્તિ-સ્તંભ કળા. અંધારો અને ૧૫૬૯ માં લેડનના “Council Hall” થી નવયુગનાં બાંધકામો શરૂ થયાં. “ગોથીક” અને “નવયુગ” ના નિયમનું સંમિ-

શ્રિત અનુકરણ છેક અદારમા સૈંકા સુધી ચાલ્યું જે પછીનાં જર્મનીનાં બાંધકામો આકર્ષણ વગરનાં અને સાધારણ કોટીનાં થયાં જેનું ખાસ નિરીક્ષણ કરવું આવશ્યક જણાતું નથી. સારાંશ નવયુગના સમયમાં શિલ્પકળાના પ્રદેશમાં જર્મનીએ કાંઈ અદ્ભુત કળા બતાવેલી ચિત્ર-હોય તેમ દેખાતું નથી. પરંતુ ચિત્રકળાના પ્રદેશમાં નવયુગનું જર્મની કળા. પોતાનાં કળા-કૌશલ્યના અનેક પુરાવાઓ રજુ કરી શકે છે. ફ્રેંકોની-આની નિશાળમાં આલ્બ્રેટ ડુરર (૧૪૭૧-૧૫૨૮) થયો કે જેણે નવયુગની ચિત્રકળાને પરીપૂર્ણતા આપી, જર્મનીના સર્વશ્રેષ્ઠ ચિત્રકાર તરીકે હમેશને માટે સ્થાન લીધું. “The four Apostles” અને “Trinity” વગેરે અર્થગંભીર ચિત્રોનો ચિતરનાર આ સમર્થ ચિત્રકાર, નવયુગના ફિરસ્તા રૂપે હતો, કે જેણે જર્મનીની ચિત્રકળા ઉપર ઘણીજ ઊંડી અસર કરેલી હતી. તેના અનુયાયીઓ એચ. બર્કમાયર (૧૪૭૩-૧૫૨૨) એલ. કેનાક (૧૪૭૨-૧૫૫૩) વગેરે થયા, પરંતુ તેની પછી તેની કીર્તિને શોભાવે તેવું માન તો ઑગસ્ટબર્ગના મહાપ્રવીણ ચિત્રકાર પ્રખ્યાત હૅન્સ હૅલ્બીન (૧૪૯૭-૧૫૪૩) ને ઘટે છે. કળાપૂર્ણ તસ્વીરો અને “Madonna of the Meyer Family” અને “Portrait of the Duchess of Milan” વગેરે ચિત્રોનો ચિત્રકાર હૅલ્બીન, જર્મનીમાં તેમજ ઇંગ્લંડમાં અધાપિ પર્યન્ત એક સમર્થ ચિત્રકાર તરીકે સ્થાન ભોગવે છે. ડુરર અને હૅલ્બીન પછી ઇટાલીની નિશાળનું અંધ અનુકરણ કરવાવાળા ઘણા ચિત્રકારો થયા, પરંતુ ઉક્ત સમર્થ ચિત્રકારોની કળા કોઈનામાં નહતી, અને ૧૭૮૯ થી ૧૮૬૯ માં જર્મનીની ચિત્રકળાને પુનઃ સજીવ કરનાર જહાન ઓવરબેક “(Triumph of Religion in Arts)” થયો ત્યાં સુધીમાં, એ. મેંઝ (૧૭૨૮-૧૭૭૯) “(St. Peter)” સિવાય કોઈ ચિત્રકાર ધ્યાન ખેંચી શકતો નથી. ઇટાલીની નિશાળમાં શિક્ષણ લીધા છતાં પોતાની કલમની સ્વતંત્રતા, હિંમત અને ઉત્પ્રેક્ષા શક્તિથી જોહન ઓવરબેકે જર્મનીની અસ્તંગત થતી કળાનો પુનઃ ઉદ્ધાર કર્યો, અને તેના સમકાલીન ચિત્રકારો ફોર્નીલિઅસ (૧૭૮૩-૧૮૬૭) “(Four Riders of the Apocalypse)”, અને સી. લેસિંગ (૧૮૦૮-૧૮૮૦) “(Oak of a thousand years)” વગેરેએ પણ તેમાં સહાયતા આપી. પરંતુ ડુરર અને હૅલ્બીનની મનોહર કલમ પુનઃ પ્રવૃત્ત થયેલી હોય તેમ જણાતું નથી.

સ્પેન.

૧૪. ફ્રાન્સ, બેલજીઅમ, હૉલેન્ડ અને જર્મની પછી, મધ્યમ યુગમ સુપ્રસીધ્ધ થએલું સ્પેન, કળા રસજ્ઞ પુરુષોનું પ્રથમ ધ્યાન ખેંચે છે. ઇટાલીમાં ઉદય પામેલા નવયુગના કિરણો ત્યાં પણ પહોંચેલાં હતાં પરંતુ કળાપ્રદેશમાં લાંબા કાળ સુધી તેનો પ્રભાવ જામેલો હોય તેમ શિલ્પ-જગ્યાતું નથી. શિલ્પકળામાં નવયુગની અસર છેક પંદરમાં સૈકામાં કળા. માલૂમ પડે છે. જેમાં ગ્રેનેડાનું દેવળ, ટાલીડાનો અલ્કાઝાર (૧૫૪૮) અને સેવિલ્લનો “Town Hall” ખાસ ધ્યાન ખેંચી શકે છે. શિલ્પકળામાં માત્ર બેપિસ્ટા અને હેરેરા બે શિલ્પકારોની કીર્તિ અધ્યાપિત સ્પેનમાં ટકી રહી છે. પોર્ટુગાલમાં માત્ર મેરીના મઠ શિવાય (નવયુગની કળાની યાદગિરિ કોઇ મકાનથી તાજી થઇ શકતી નથી.) પરંતુ ચિત્રકળાના પ્રદેશમાં નવયુગના સ્પેને કાંઇ વિશેષતા

ચિત્ર-કળા મેળવેલી હોય એમ જણાય છે. સ્પેનના રાજા બીજા રીક્ષીપનાં મૃત્યુ સુધીમાં એટલે કે લગભગ સોળમાં સૈકાની આખર સુધીમાં, સ્પેનમાં કળા પ્રદેશમાં સારી પ્રગતિ થયેલી હતી, પરંતુ મોટે ભાગે ચિત્રકારો ઇટાલીની નિશાળનું અનુકરણ કરનારા હતા. સત્તરમાં સૈકાની શરૂઆતમાં ચિત્રકળાના ઉત્કર્ષનો આરંભ થયો કે જે સમયને “વેલાસકેનો યુગ” તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ઇ. સ. ૧૬૦૦ થી ૧૬૮૨ સુધીમાં સ્પેનમાં જે ચિત્રકારો થયા તેમાં વેલાસકે, (Velasquez) મુરીલ્લો, (Murillo), ઝુરબેરન (Zurbaran), અને કૅનો (Cano), અધ્યાપિત પર્યન્ત ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવે છે. ડીગો વેલાસકે (૧૫૯૯-૧૬૬૦) સ્પેનનો સર્વશ્રેષ્ઠ ચિત્રકાર થઇ ગયો છે કે જેણે પોતાની તસ્વીર કાઢવાની શક્તિ, કળા-સૌંદર્ય વિવિધતા, વિચાર-ગૌરવ અને મનોહર આળેખવાની શક્તિથી “Christ on the Cross” “Surrender of Breda” “Las Meninas” અને “Water-carrier” વગેરે ચિત્રોમાં અદ્ભૂત કળા-કૌશલ્ય બતાવી સમર્થ ચિત્રકાર તરીકે ઘણું ઉચ્ચ સ્થાન મેળવેલું છે. ફ્રાન્સીસકો ઝુરબેરન (૧૫૯૮-૧૬૬૨) પણ ધાર્મિક પ્રદેશમાં સારો ચિત્રકાર હતો, અને “Kneeling Fransiscan” વગેરે ચિત્રોમાં પ્રશસ્ત કૌશલ્ય બતાવેલું છે. અંલો-ઝો કૅકેનો (૧૬૦૧-૧૬૬૭) પણ એન્ડેલુશીઆનો મ્હોટામાં મ્હોટો ચિત્રકાર હતો, અને “St. Isidors” વગેરે ચિત્રોથી “Michel Angelo. of Spain” નો ઇત્કાળ મેળવી શક્યો હતો. પરંતુ વેલાસકેની

બરોબરી કરી શકે એવો બીજો સમર્થ ચિત્રકાર તો બાર્દોલ્ફો મુરીલ્લો (૧૬૧૭-૧૬૮૨) થયો કે જેણે સ્વદેશ ભક્તિથી કલમ અને વિચારની સ્વતંત્રતાથી “The Dream” “St. Elizabeth of Hungary washing the feet of Beggars” “Immaculate Conception” વગેરે ચિત્રોમાં કળા-કૌશલ્ય બતાવી કળા-પ્રદેશમાં યોગ્ય સ્થાન મેળવેલું છે. ઇ. સ. ૧૬૮૨ માં મુરીલ્લોના મૃત્યુ પછી સ્પેનની ચિત્રકળાની અવનતિ શરૂ થઈ અને જોકે અદારમાં સૈકાની આખર સુધી ધણું ચિત્રકારો થયા તોપણ મેરીઆનો શૌર્યની (૧૮૩૮-૧૮૭૪) “Battle of Tetuon” ના સમય સુધીમાં કોઈ ચિત્રકાર ખાસ નોંધ લેવા લાયક થયો નથી.

શૌર્યનીએ કંઈક કળા-કૌશલ્ય બતાવી, સ્પેનની ભૂતકાળની કીર્તિ પાછી લાવવાની આશા ઉપસ્થિત કરેલી હતી, પરંતુ તેનાં અવસાન પછી કાંઈ ખાસ નવીન કળા જોવામાં આવતી નથી. પોર્ટુગાલમાં પંદરમા સૈકામાં અને સોળમા સૈકાની શરૂઆતમાં કંઈક કળા-કૌશલ્ય ઉદભવ્યું હતું જે, વેલાસ્કો (Velasco) (૧૫૨૦-૧૫૪૦) નાં “The Cavalry” વગેરે ચિત્રોમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે. પરંતુ તે પછી તરતજ સુપ્રસિદ્ધિ આવેલી જણાય છે, જોકે સદ્ભાગ્યે વર્તમાન કાળમાં પુનર્જીવન થવાની કંઈક આશા દેખાય છે.

ઈંગ્લંડ.

૧૫ નવ યુગના જ્ઞાન-પ્રવાહની પ્રભા ઈંગ્લંડમાં પ્રકાશમાન થયેલી હતી, અને જોકે પંદરમા સૈકામાં થોડા વખત પ્રાચીન પદ્ધતિ ચાલુ રહેલી હતી, તોપણ સોળમાં સૈકામાં નવ યુગની પુરે પુરી છાપ બેસેલી હોય

શિલ્પકળા.

તેમ જણાય છે. ઈંગ્લંડમાં હૅટરીલ્ડ હાડીંક, અમશીલ વગેરેનાં તે સમયના લગ્ન મકાનો આધુનિક કાળમાં પણ પ્રશંસા ઉભરાવે છે. શિલ્પ કળામાં સહુથી પહેલો રાજા જેમ્સ પહેલાના વખતમાં ઈંગ્લંડનો મ્હોટામાં મ્હોટો અને અપ્રતિમ શિલ્પકાર ઇનીગો જોન્સ (૧૫૭૨-૧૬૫૨) થયો કે જેણે, તથા સર ક્રીસ્ટોફર રેન (૧૬૩૨-૧૭૨૩) કે જેણે “St. Paul” નું લગ્ન દેવળ બનાવી અમર કીર્તિ મેળાવેલી છે, એ બન્ને શિલ્પ

કારોએ, ઇંગ્લંડની શિલ્પકળાની શક્તિ અદ્યાપિપર્યન્ત ઝળકતી રાખેલી છે. આ બંને સમર્થ શિલ્પકારો પછી “Blenheim” નો બાંધનાર વાનબ્રુહ (Vanbruh) તથા કેમ્પ બેલ, કેન્ટ, ગીબ્સ, (Gibbs) અને સર વિલ્યમ ચેમ્બર્સ (Chambers) (૧૭૨૬-૧૭૯૬) વગેરે થયા, પરંતુ તેઓ પૂર્વજોની બરાબરીમાં ઉભી શકતા નથી.

ચિત્ર કળા

૧૬. ચિત્ર કળાના પ્રદેશમાં ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ છેક અઢારમા સૈકા સુધી કાંઈ ધ્યાન ખેંચી શકતો નથી. ચિત્રકારો મોટે ભાગે રંગથી મોહક ચિત્ર ચિતરનારા, અને ઇટાલીનું અંધ અનુકરણ કરનારા હતા. નવયુગની સંસ્કૃત છાપ અને કલમની સ્વતંત્રતાની અસર પહેલી વિલ્યમ હોગર્થ (૧૬૯૭-૧૭૬૪) નાં “William Hogarth and his Dog Trump” વગેરે ચિત્રમાં નેવામાં આવેછે. નવયુગની કળાના ઉત્કર્ષનો પ્રારંભ થયો. ઇંગ્લંડમાં “Royal Academy of Arts” સ્થપાઈ અને વિલ્સન રેનોલ્ડસ અને જેન્સબરોએ ચિત્રકળાના પ્રદેશમાં ઇંગ્લંડની કીર્તિ ઝળકતી કરી. રિચરડ વિલ્સન (૧૭૫૩-૧૭૮૨) એક નિપુણ કુદરતનું સાંદર્ય આજેખનાર હતો એમ તેના “Morning” વગેરે મનોહર ચિત્રોથી સિદ્ધ થાય છે. સર જોશુઆ રેનોલ્ડસ (૧૭૨૩-૧૭૯૨) એક હિંમતવાન તસ્વીર ચિતરનાર, રંગોની મીલાવટમાં કુશલ ચિત્રકાર હતો કે જેણે પોતાનાં “Straw berry Girl” “Mrs Bradyll,” “Age of Innocence” વગેરે કળાપૂર્ણ ચિત્રોમાં અલૌકિક કળા કૌશલ્ય બતાવી ઇંગ્લંડના નિપુણ ચિત્રકારોની નામાવલિમાં “Prince of Portrait Painters” તરીકે સ્થાન મેળવેલું છે. થોમસ જેન્સબરો (૧૭૨૭-૧૮૮૮) પણ તસ્વીરોમાં રેનોલ્ડસને, અને કુદરત આજેખવામાં વિલ્સનને ટક્કર મારે તેવો હતો, એમ તેનાં “Mrs. Siddons,” “The Watering Place,” વગેરે ચિત્રો ઉપર જણાય છે અઢારમા સૈકાના બીજા ચિત્રકારોમાં બેન્જમીન વેસ્ટ (૧૭૩૮-૧૮૨૦) “Death of Wolfe,” (Moreland) મોરલેન્ડ (૧૭૬૩-૧૮૦૦) અને સર ડબ્લ્યુ રોસ (Ross) (૧૭૯૪-૧૮૬૦) કાંઈક ધ્યાન ખેંચી શકે છે. ઓગણીસમા સૈકામાં સર ડી. લોરેન્સ. (૧૭૬૯-૧૮૨૦) પોતાના “Master Lam-

hton” થી કળા પ્રદેશમાં પ્રકાશમાન થાય છે, જ્યારે જોસેફ એમ. ડબ્લ્યુ. ટરનર (૧૭૭૫-૧૮૫૧) પોતાના અદ્ભુત કુદરતના દેખાવોથી કળા રસતા પુરુષોનું અંતઃકરણ સચોટ રીતે ખેંચી શકે છે. “The Grand Canal, Venice” ચિત્રવામાં આ ચિત્રકારે દીવ્ય કલમની ઝાંખી કરાવેલી છે.

“Of his water-colour paintings and of the *Liber studiorum* it is impossible to speak too highly; he created the modern school of water-colour painting and his works in oil have influenced the art of the 19th Century” “Buxton” જોહન કોન્સ્ટેબલ (૧૭૭૬-૧૮૩૭) પણ સ્વદેશી વાતાવરણમાંથી અને કુદરતની નિશાળમાંથી સાધનો મેળવી સુંદર ચિત્રો રજુ કરનાર એક નિપુણ ચિત્રકાર હતો એમ “The Galley Farm” વગેરે ચિત્રો બતાવી આપે છે. કોન્સ્ટેબલ પછી જ. માર્ટીન. (૧૭૮૯-૧૮૫૪), ક્રોમ (૧૭૬૯-૧૮૨૧). ડેન્બી (Danby) (૧૭૯૩-૧૮૬૧), સ્ટેન્સીફિલ્ડ (૧૭૯૩-૧૮૬૧), લિનેલ (Linnell) (૧૭૯૨-૧૮૮૨), કૂક (Cook) (૧૮૧૧-૧૮૮૦), મેક્લાઇઝ (MacIze) (૧૮૧૧-૧૮૭૦), જોહન રીલીય (૧૮૧૭-૧૮૬૭), ડેવીડ વિલ્કી (Wilkie) (૧૭૮૫-૧૮૪૧) ચાર્લસ લેલી (Lely) (૧૭૬૪-૧૮૫૬), એડવીન લેન્ડસરીઅર, (Landsur) (૧૮૦૨-૧૮૭૩), વૉલ્કર (Walker) (૧૮૪૦-૧૮૭૫). શ્રીડીંગ (૧૭૮૭-૧૮૫૫), અને સેમ્યુઅલ પામર વગેરે ચિત્રકારો પણ પોતાની ચિત્ર વિચિત્ર અને કળા-પ્રદેશના લિપ્ત લિપ્ત, માર્ગોમાં રચાયેલી કલમથી કૌશલ્ય બતાવી, ઓગણીસમા સદીના ઇંગ્લંડના ચિત્રકળાના ઇતિહાસમાં વિશિષ્ટ સ્થાન મેળવી શકે છે.

અમેરીકા

૧૭. ચિત્રકળાના ઇતિહાસનું વર્ણન કરવામાં કંઈક અમેરીકા પણ ખે શબ્દ માટે હકદાર થઈ શકે છે. કળાપ્રદેશમાં અમેરીકાનું કળા કૌશલ્ય યુરોપની નજી પામતી કળાની જાયા રૂપે જ દેખાય છે, અને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ જેવો દેશ પણ કંઈ આકર્ષક કળા રજુ કરી શકતો નથી. ચિત્રકારો મુખ્યત્વે કરીને ઇંગ્લંડ, ફ્રાન્સ, અને મ્યુનિચની નિશાળનું અનુકરણ આચરત કરે છે; અને જોહન સિંગલ્ટન, કાપ્લી અને

બેનઝમીન વેસ્ટ સિવાય કોઇ ચિત્રકારો વિદેશમાં કીર્તિવંત થયા નથી. જુલ્યર્ટ સ્ટુઅર્ટ (૧૭૫૫-૧૮૨૮), અને ઝેન ટ્રમ્બુલ (Trumbull) (૧૭૫૬-૧૮૪૩), પણ અમેરીકાના સંક્રાંતિ સમયના નિપુણ ચિત્રકારો તરીકે ધ્યાન ખેંચે છે. જ્યારે વિલ્યમ માઉન્ટે ૧૮૦૭-૧૮૬૮) પણ “Fortune Teller”—વગેરે ચિત્રમાં સારું કૌશલ્ય બતાવેલું છે. થોમસ કોલ (Cole) (૧૮૦૧-૧૮૪૮), અને જે. કેનેટ, (૧૮૧૮-૧૮૭૩) નાં નામ પણ નોંધ લેવા લાયક છે. પરંતુ આ બધી હકીકત ધ્યાનમાં લીધા છતાં પણ, એટલી બાબત તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે કળા-પ્રદેશમાં અમેરીકાએ હજી કંઇ ખાસ નામના મેળવેલી નથી.

હિંદુસ્થાન.

૧૮. નવયુગના સમયમાં, એટલે કે પંદરમા સૈકાથી ઓગણીશમા સૈકા સુધીમાં, મિસર દેશ, ગ્રીસ, એસીઆ માઇનોર, ધરાન કે નેપાળ કોઇ દેશમાં કળા કૌશલ્ય કંઇ ખાસ આકર્ષક થતું હોય તેમ જણાતું નથી. એટલે આપણે હિંદુસ્થાનના કળા-ભંડાર તરફ દ્રષ્ટિ ફેરવીશું. કે જે, કળા પ્રદેશમાં યુરોપનાં નવયુગના કળા કૌશલ્યની બરાબરી કરી શકે બદલે તેને ગૌણ કરી શકે તેવું કૌશલ્ય આ સમયમાં રજુ કરી શકે છે, મને ખ્યાલ છે કે પ્રસ્તુત પ્રસંગને માટે બધા દેશોની કળાના ઇતિહાસનું દિગ્દર્શન કરવું તે અત્યાવશ્યક નથી. પરંતુ મ્હારા વિષય-મુદ્દા ઉપર દ્રષ્ટિ રાખી હું વિચાર કરું છું ત્યારે મને આવી જાતનું વર્ણન આવશ્યક જણાય છે. આ લેખનો મારો મુખ્ય હેતુ હિંદુસ્થાનનું અપ્રતિમ, અનિર્વાણીય અને બહુદેશી પ્રાચીન કળા કૌશલ્ય બહાર લાવવાનો છે. વર્તમાન કાળમાં હિંદુસ્થાન કેવલ કળા હીન હોય એમ જણાય છે એ હું ઉપર કહી ગયો છું, પરંતુ જેમ જેમ આપણે ભૂતકાળનો ઇતિહાસ તપાસવો શરૂ કરીએ છીએ, તેમ તેમ દરેક સૈકાની પ્રવૃત્તિઓ ઉકેલી જોતાં, અદ્ભુત કૌશલ્ય દષ્ટિગોચર થતું આવે છે અને પ્રાચીન કાળમાં તો એ કળા દીવ્ય સ્વરૂપ ધારણ કરી મૂર્તિમંત શક્તિરૂપે રહેલી હોય એમ માનવાનાં કારણો મળે છે. બધા દેશોની કળાના ઇતિહાસની બાજુમાં હિંદુસ્થાનનો ઇતિહાસ મુકી, પ્રત્યક્ષ હકીકતથી આ મુદ્દા સિદ્ધ કરવામાં આવે તે વધારે પ્રતીતિ કરનારૂં થાય એ સહજ સમજાય તેવું છે. આધુનિક કાળમાં હિંદુસ્થાનની કળા મૃત પ્રાય છે. અને બીજા દેશોની સાથે કળા પ્રદેશમાં તેને સ્થાન મળી શકે તેમ નથી, એ આપણે કારણ

સહિત જોયું. હવે યુરોપમાં શ્રેષ્ઠ કળાના સમયમાં નવયુગ પછી હિંદુસ્થાનમાં કળાની શું સ્થિતિ હતી તે તપાસીએ. તે પછી યુરોપમાં જ્યારે કળાની કેવળ શરૂઆત હતી (૧૦૦-૧૩૦૦ ઇસ્વી) ત્યારે પણ હિંદુસ્થાનની કળા જેમ જેમ ભૂતકાળના ગર્ભમાં આપણે વધારે જાણ્યે છીએ તેમ તેમ શું હતી તે પણ તપાસીશું. અને છેવટે ભ્રમર દેશ, ગ્રીસ, ઇટાલી, વગેરેમાં પ્રાચીન કાળમાં જે કળા કહેવાય છે તે સમયમાં અને તેથી પણ વિશેષ પ્રાચીન કાળમાં હિંદુસ્થાનની શું કળા હતી તે પણ આપણે તપાસી જોશું. છેક પ્રાચીન ઋતુકાળમાં હિંદુસ્થાને કળા કૌશલ્યમાં અનુપમેય કીર્તિ ભોગવેલી હોય એમ સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે.

૧૯ પ્રસ્તુત વિષયનું અનુસંધાન ચત્રાવતાં, યુરોપ ખંડનો નવ-યુગનો સમય હિંદુસ્થાનમાં મોગલ આદલાહોની કારકીર્દીના સમયને ત્રણમય સમકાલીન હતો એમ કહીએ તો ખોટું નથી. આઠમા નવમા સૈકાથી છેક અઠ્ઠમર આદલાહના વખત સુધી હિંદુ કારાગરો પ્રાચીન શૈલિનું અનુકરણ કરવામાંજ ગુંથાયેલા હોય એમ જણાય છે. આઠમા સૈકાથી સોળમા સૈકા સુધીમાં હિંદુસ્થાનની કળા કંઈક ભ્લાન થયેલી હોય તેમ જણાય છે, જેનાં કારણે આપણે તે સમયનું નિરીક્ષણ કરતી વખતે તપાસીશું. મોગલ આદલાહો હિંદુસ્થાનનાં પાયતખ્ત ઉપર બિરાજ્યા તે સમયથી હિંદુસ્થાનની કળાનો સુચી પુત્ર: ગગનમંડળ પર ચમત્કાર કરવા લાગ્યો. મોગલોનું વતન મધ્ય એશીઆ અને ખાસ કરી સમરકંદ-હેરાન હતાં, કે જ્યાં તૈમુરના વંશજોના આશ્રય નીચે પંદરમા સૈકામાં ધરાનની ચિત્રકળા પરિપૂર્ણતા પામેલી હતી. પુરાસાન દેશના આદલાહ સુલતાન હુસેનના દરબારમાં પ્રખ્યાત ચિત્રકાર ખાચઝાડ થઈ ગયો કે જેણે પોતાના કૌશલ્યથી “Raphael of the East” તરીકે કીર્તિ મેળવેલી છે. ખાચઝાડના ચિત્રોનો મોગલ વંશના સ્થાપનાર આદલાહ ખાખરને ધણો શોખ હતો, અને એ રીતે ધરાનની કળા હિંદુસ્થાનમાં ખાખર આદલાહની સાથે દાખલ થઈ. હુમાયુએ કળાને ઉત્તેજન આપવાનું ચાલુ રાખ્યું પરંતુ મોગલ ચિત્રકળાને કળા પ્રદેશમાં સર્વોપરી સ્થાન અપાવવાનું માન સુબ્રહ્મણ્ય આદલાહ અઠ્ઠમરને ધટે છે. મોગલોના વખતની કળા, તે કેટલાક યુરોપીઅન લેખકો માને છે તેમ મધ્ય એશીઆની કળા ન હતી પરંતુ હિંદુસ્થાનની સ્વદેશી પ્રાચીન દીવ્ય

કળાજ્ઞ હતી; કે જે પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં મ્હાન થયેલી હતી, પરંતુ અકબર બાદશાહના ઉદાર આશ્રય નીચે પુનઃ પ્રકુદ્ભતા પામી. મહાનુભાવ અકબર બાદશાહનાં હૃત્ર નીચે હિંદના સ્વદેશી મધ્ય-એશીઆના વિદેશી કારીગરોને સમાન ઉત્તેજન મળ્યું, અને ઉસ્તાદ હુઝાર અને ઉસ્તાદ મન્સુરની સાથે, ઉસ્તાદ બરવન, દશ્વંત કેશુદાસ, અને ભગવતિ વગેરે કામ કરવા લાગ્યા. નવિન વાતાવરણને અનુકૂળ થતાં હિંદુસ્થાનની પ્રાચીન કળાએ પોતાનું સ્વાભાવિક સ્વરૂપ પાછું મેળવ્યું, અને વિદેશી તત્વો ગ્રહણ કરવા છતાં પોતાનું સત્ય સ્વરૂપ અભંગ જાળવી રાખી વિશેષતા મેળવી.

“In adapting itself to the new social order Indian art enlarged its boundaries and renewed its former vitality, assimilating the foreign technical traditions but always maintaining its own ideals.” (Havell's Ideals of Indian Art) સારાંશ વિદેશી કળાથી હિંદુસ્થાનની કળાનાં અંતઃસ્વરૂપને કાંઈ અસર થયેલી જણાતી નથી. બાહ્ય સંસ્કારોથી ઢોળાવ ચઢ્યો, અને કળાની વિશેષતા ધર્ષ. ક્રમે ક્રમે વિદેશી કળા પણ પ્રાચીન કળાનાં અંતઃસ્વરૂપમાં (સૂક્ષ્મ શરીરમાં) એવી ભળી ગઈ કે છેવટે હિંદુસ્થાનની સ્વદેશી કળા રૂપેજ તે વિખ્યાત થઈ છે. “It was only in the very beginning, during the reign of Akbar (A.D. 1556-1605) that Persian influence was apparent, and very soon an individual style was developed so different from the Persian that there can be no question of any mistake arising between the two. (F. R. Martin, Miniature Painting in India)

કિલ્લાઓ, જુરજો, મસ્જિદો, મુકરબાઓ, તસ્ખીરો વગેરે માટે હુકમો આપી અકબર બાદશાહે શિલ્પકળા અને ચિત્રકળા બંનેને લખ્યું ઉત્તેજન આપ્યું અને તેનાં દુષાન્તો અઘાપિ પર્યન્ત હિંદુસ્થાનમાં ચોમેર મોળાદ છે. પરંતુ હિંદુસ્થાનની ચિત્રકળાને કીર્તિના શિખર ઉપર મુકવાનું માન બાદશાહ જંહાંગીરને (૧૬૦૬-૧૬૨૮) ધટે છે. આ સમયનાં ચિત્રોનું વર્ણન લખતાં F. R. Martin લખે છે કે

“ I cannot hesitate to rank” them (two leaves forming the first two pages of Akbar Nama) “ with the very best work that Europe has produced, if it be not even superior, *ibid* page 86.” “જહાંગીર-મનસૂરનાં પક્ષિઓનાં ચિત્રો સંબંધમાં લખે છે કે “The minuteness and life in the drawing of the feathers is surpassed by no animal painter on this earth.”

જહાંગીરને ચિત્રકળાને ધણો શોખ હતો અને પોતે પણ એક પ્રવીણ ચિત્રકાર હતો. ચિત્રકળાનું જ્ઞાન એ તે યુગની એક મહોટી લાયકાત લેખાતી, અને રાજકર્તા સરકારનો પૂર્ણ આશ્રય મળવાથી હિંદુસ્થાનની પ્રાચીન કળા દીવ્ય સ્વરૂપમાં પ્રકાશમાન થઈ. જહાંગીર અને ઉત્સાદ મનસૂરના સયુક્ત પ્રયત્નથી ચિત્ર વિચિત્ર પક્ષિઓ, શિકારના દેખાવો, કુદરતનું સૌંદર્ય વગેરેનાં જે ચિત્રો સચવાયેલાં છે. તેની ભવ્યતા, મનોહરતા, કળા પૂર્ણતાથી યુરોપના પ્રખ્યાત ચિત્રકારો રેમ્બ્રેન્ટ, હાલ્બીન અને સર જોશુઆ રેનોલ્ડ્ઝ પણ અજબ થયેલા હોય એમ તેઓના લેખિત મત ઉપરથી જણાયું છે. બાદશાહ જહાંગીરના વખતમાં હિંદુસ્થાનની પ્રાચીન કળા સર્વોત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં હતી. પરંતુ શાહજહાનને શિલ્પકળા જેટલો ચિત્રકળાનો શોખ ન હતો. ચિત્રકળામાં શાહજહાનના વખતમાં યુરોપખંડની કળાની અસર જણાવા લાગી, અને એ રીતે અવનતિનું ખીજ રોપાયું. પરંતુ શિલ્પકળાને બાદશાહ શાહજહાને પરિપૂર્ણતા આપી. આગ્રાનો “તાજ” વર્તમાન કાળમાં પૃથ્વીતલ પર શિલ્પકળાના, અત્રિતિમનમુનારૂપે ઝળકી રહેલો છે. બાદશાહ શાહજહાનના આશ્રય નીચે ઉત્સાદ ઈસાની આ આ અદ્ભૂત કૃત હિંદુસ્થાનની શિલ્પકળાની શ્રેષ્ઠતા અને પરિપૂર્ણતા છે એમ યુરોપીઅન મુસાફરો, બરનીઅર, ટેવરનીઅર થેવનોટ વગેરે લખી ગયા છે, અને, હાલ પણ તેમાં મત ભેદ જણાતો નથી. “The inlaid work of the Taj was the natural consummation of a great artistic movement, purely oriental in character initiated by Akbar.” (Havell, Essays on Indian Industry, etc) (“તાજનું નકશીદાર કામ અકબરે શરૂ કરેલી કળાની પ્રગતિની સ્વાભાવિક પરિપૂર્ણતા હતી અને તે તત્વતઃ પૂર્વ દેશની જ હતી.”) “The Taj Mahal was strictly Indian of the

Mogul Period" (Sir G. Birdwood.) ("તાજ મહેલ મોગલોના વખતની હિંદની કળાજ હતી.") પવિત્રતા અને પ્રેમની ભૂતિમંત પ્રતિમા અઘૌઠિક તાજ, તે શાહજહાન બાદશાહની પ્રિયતમા મુમતાઝ મહાલ બેગમની યાદગિરી નથી પરંતુ પ્રેમ ભૂતિ મુમતાઝ મહાલ બેગમ પોતેજ હોય તેવો આભાસ થાય છે. જહાંગીર ના સમયની અદ્ભૂત ચિત્રકળાની, અને શાહજહાનના સમયની દિવ્ય શિલ્પકળાની બરોબરી દુનીયાના કોઇ પણ દેશમાં કે યુગમાં થયેલી હોય તેવા દાખલા મળતા નથી. આ કળાને પણ હું ઉપર કરી ગયો તેમ તેમ હિંદની પેતાની પ્રાચીન કળાજ હતી. હતભાગ્યે આરંગજેબ બાદશાહના ધર્મોધ રાજવહીવટમાં અને તેની પછીના નિર્માદ્ય બાદશાહોના સમયમાં આ કળા નષ્ટતા પામી જે આપણે ઉપર જોઇ ગયા છીએ.

(૨૦) પંદરમા સૈકાથી આજદીન સુધીની કળાનો ઇતિહાસ સંક્ષેપમાં આપણે તપાસી ગયા. હિંદુસ્થાનની પ્રાચીન કળા ગયાં બસો. વર્ષ થયાં લગલગ નષ્ટવત્ છે તે આપણે જોયું. ભૂતકાળમાં બસો વર્ષ વધારે ગયા જ્યારે એમ પણ અનુભવ થયો કે યુરોપના નવયુગના સમયમાં હિંદુસ્થાનની કળાને પણ મોગલ બાદશાહો નીચે અનુકૂળ સંયોગો મળવાથી, દીવ્ય સ્વરૂપમાં તે પુનઃ સંજીવન થયેલી હતી કે જેની પાસે યુરોપના નવયુગના ઉત્તમોત્તમ નમુનાઓ પણ આંખ લાગે છે. વર્તમાન કાળમાં પણ એજ પ્રાચીન કળાને ઘટવું ઉત્તેજન આપવામાં આવે તો તેવાજ દીવ્ય સ્વરૂપમાં પુનઃ પ્રકાશમાન થઇ દેશને અને રાજ્યને શોભાવે તે નિઃસંદેહ જણાય છે. હવે ભૂતકાળના ઊંડા અને અનિશ્ચિત ગર્ભમાં આપણે વિશેષ પ્રવાસ કરીએ અને પાંચ સૈકા પહેલાના વખતમાં એટલે કે ઇ. સ. ૧૦૦ થી ૧૫૦૦ સુધીમાં (જેને આપણે આ લેખને માટે મધ્યમ યુગના પૂર્વભાગ તરીકે સંબોધિશું) તેમાં પ્રસ્તુત દેશોમાં શિલ્પકળાની અને ચિત્રકળાની શું સ્થિતિ હતી તે તપાસીએ.

મધ્યમ યુગ પૂર્વભાગ (ઇ. સ ૧૦૦ થી ૧૪૫૦)

૨૧ પ્રાચીન મિસર દેશ અને ગ્રીસની નિશાળમાં તૈયાર થયેલું ઇટાલી આપણું પહેલું ધ્યાન ખેંચે છે. એથા સૈકામાં બાદશાહ ક્રોસ્ટ-ઇટાલી નટાઇન (The Great) (૩૧૨-૩૩૭ ઇ. સ.) ના વખતમાં શિલ્પકળાને કંઇ ઉત્તેજન મળેલું હોય તેમ જણાય છે. રોમન

પહેલા સૈકાનાં નહેરો, પુલો, કીર્તિ-સ્તંભો કારકાલા (૧૦ ઇ. સ.) અને ડાયોકલીશીયનાં (૪૦૦ ઇ. સ.) હમામખાનાંઓ અને રોમનું પ્રખ્યાત “પેન્થીઓન” (૪ થો સૈકા) વગેરેમાં કંઈક આકર્ષક શિલ્પકળા દેખાય છે. પરંતુ તે સમયનું બાંધકામ નમુના રૂપે રજૂ કરી શકાય તેવું જણાતું નથી. આ સમયની ઇટાલીની શિલ્પકળાની નોંધ લેવામાં એટલીજ સાર્થકતા જણાય છે કે જો કે તે કળા કંઈ સ્વતઃ આકર્ષણ કરી શકતી નથી તોપણ છેક પંદરમા સૈકા સુધી કળાની (અને ખાસ કરીને ‘Basilican style’ પહેલા દશ સૈકા સુધી લોક પ્રિય થમા પછી ‘Romanesque style’ દાખલ થઈ તેની) અસર યુરોપનાં ઘણા દેશોના બાંધકામ ઉપર “Gothic style” પહેલાં સ્વીકારવામાં આવેલી હોય તેમ જણાય છે. બાંધકામમાં અને કોતરકામમાં ઇટાલી મુખ્યત્વે કરીને ગ્રીસનું અનુકરણ કરનાર હતું, અને તેની ઉત્તમકળા પ્રાચીન કાળમાં બહાર આવેલી હતી, એટલે પ્રાચીન કાળના ઇતિહાસનું નિરીક્ષણ કરતાં આપણે ઇટાલી સંબંધમાં વિશેષ વિસ્તારથી વિવેચન કરશું. ચિત્રકળામાં આ સમયમાં ઇટાલીએ કાંઈપણ કૌશલ્ય બતાવેલું નથી.

૨૨ ક્રાન્સમાં પાંચમા સૈકાથી દશમા સૈકા સુધીમાં, દશમા ક્રાન્સ. સૈકાથી બારમા સૈકા સુધીમાં અને તેરમાં સૈકાથી પંદરમા સૈકા સુધીમાં શિલ્પકળામાં જુદી જુદી જાતની શૈલિઓ સ્વીકારવામાં આવી હતી. જેમાં પેરીસનું “Notre Dame” (તેરમો સૈકા), ચાટ્રીઝ, હીન્ઝ લાઓનનાં દેવળો (૧૩ મો સૈકા) અને સેન્ટ મિચેલનો મનોહર કીલ્લો ખાસ ધ્યાન ખેંચી શકે છે પરંતુ શિલ્પકળાના આકર્ષક નમુના રૂપે તે કામ ધ્યાન ખેંચી શકતું નથી. શિલ્પકારો વિગત ખિલાવવામાં મથેલા હોય તેમ જણાય છે અને પંદરમા સૈકાની શરૂઆતમાં તો આ કળાની પણ અવનતિ પ્રત્યક્ષ થઈ. ચિત્રકળામાં પણ શાસ્ત્રમાન બાદશાહના વખત પછી જો કે કવચિત કવચિત કળા-કૌશલ્ય દૃષ્ટિ ગોચર થતું હતું તોપણ જો ફુકે (Fouquet) (૧૪૧૫ થી ૧૪૮૫) સિવાય કોઈ ચિત્રકાર ખાસ ધ્યાન ખેંચી શકતો નથી. વિશ્વાસ રહિત, ઇટાલીનું અનુકરણ કરનારી કલમ, વિગતમાં ઉતારવાનો શોખ અને રંગથી ચિત્ર ઝળકતું કરવાની વૃત્તિ આ ગુણોથી ચિત્રકળાનું સત્યસ્વરૂપ વિકાસ પામી શક્યું નહતું.

બેલજીઅમ અને હૉલેન્ડ.

૨૩ બેલજીઅમ અને હૉલેન્ડની મધ્યમ યુગના પૂર્વ ભાગની શિલ્પકળા ધ્યાન ખેંચી શકે તેવી છે. એન્ટવર્પનું ભવ્ય દેવળ તથા દુર્ને, બ્રસેલ્સ, લુવેન, લીજ અને વેન્ટનાં દેવળો તેમજ તે સ્થળોનાં તથા યે પ્રિઝના ‘ટાઉન હોલો’ સુંદર અને આકર્ષક થઇ શકે છે; જોકે નવયુગની કળાની બરોબરી કરી શકે તેમ નથી. ચિત્રકળામાં સોળમા સૈકાની શરૂઆતમાં મેસ્ટીસ (૧૪૬૬-૧૫૩૧) ની આગેવાની નીચે એન્ટવર્પ ખાસ પંકાયલું હતું. પરંતુ તેનાં મૃત્યુ પછી એ કળા ખાસ ધ્યાન ખેંચી શકતી નથી હૉલેન્ડમાં નવમા સૈકાથી ચિત્ર કળા ધ્યાન ખેંચી શકે છે અને તેરમા અને સૈકામાં કળામાં કૌશલ્ય પ્રાપ્ત થયેલું જોવામાં આવે છે. જેમાં બ્રુજની નિશાળ (૧૩૬૬-૧૫૫૦) માં એચ. વાનઇક અને જનઇક (૧૩૯૦-૧૪૪૦) ભાઇઓની ચિત્રકળા ખાસ ધ્યાન ખેંચી શકે છે જનઇકનું “Adoration of the Mystic lamb” કળાપૂર્ણ દેખાય છે. આર. વેડન (૧૪૦૦-૧૪૬૪) અને એચ. મેન્લીંગનાં કામપણુ નોંધ લેવા લાયક છે. ચિવટથી અને કૌશલ્યથી હૉલેન્ડના આ સમયના ચિત્રકારો પોતાનું કામ કરતા તો પણ તેમનો વિગતમાં ઉતારવાનો શોખ વિશેષ બહાર આવે છે, અને નવયુગની કળાની સાથે તેમનું કામ તુલનામાં ઉભી શકતું નથી.

જર્મની.

૨૪. જર્મનીની શિલ્પકળા બારમા સૈકાથી કંઇક ધ્યાન ખેંચી શકે છે. બારમા અને તેરમા સૈકામાં જર્મનીની કળા “Romanesque architecture” કે જે યુરોપમાં દશમા અને અગીરમા સૈકામાં લોકપ્રિય હતી, તેનું અનુકરણ હતું. જેનો નમુનો ઇ. સ. ૧૨૭૫ માં બંધાયલું લોનનું દેવલ રજુ કરી શકે છે. પરંતુ આ દેવળ પણ જોકે ભવ્ય છે તો પણ કળા-સૌદર્ય રહિત દેખાય છે. સ્ટ્રાસબર્ગનાં અને વીએનાનાં દેવળોનું પણ તેમજ છે. કવચિત, કવચિત બારીક કાતરકામ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. પરંતુ શિલ્પકારોને મોહક શક્તિ અને વિગતમાં ઉતરવાનો શોખ વધારે હોવાથી તેમની કળા ખાસ આકર્ષક થઇ શકતી નથી. ચિત્રકળામાં પણ આ સમયના પ્રદેશમાં જર્મની બાયએન્ટી અમને આભારી છે. જર્મનીમાં તેમજ યુરોપના બીજા દેશોમાં પણ નવયુગ પહેલાંના વખતમાં ધામક સંસ્થાઓની સત્તા વધારે હોવાથી સાંસારિક કળાને ઉ-તેજન મળતું ન હોતું. અને

જોકે ધર્મની યાદગિરી જાળવવા માટે ધાર્મિક આંધકામોને અંગે શિલ્પકળાને ઉત્તેજન મળતું તો પણ ચિત્રકલાને ઉત્તેજન સત્તાધિકારીઓ તરફથી મળતું નહિ. અને તેને અવકાશ મળી શક્યો નહિ. “ક્રીસ્ટી એન્ટી” ની શરૂઆત પહેલાં જર્મનીમાં ચિત્રકળા કંઇ આકર્ષક સ્વરૂપમાં ઉદ્ભવેલી હોય તેમ જણાતું નથી. આદ્યશાહ મેશાર્લેનનાં રાજ્યમાં અને ખાસ કરીને ૧૧૫૦--૧૨૫૦ ઇ. સ. સુધીમાં ચિત્રકલાને જર્મનીમાં કંઈક ઉત્તેજન મળ્યું અને બોહીમીઆ (૧૩૪૮--૧૩૭૮) અને કોલોનની (૧૩૫૮--૧૫૫૬) ચિત્રશાળામાં જર્મનીએ ચિત્રકળાનું આકર્ષક કામ પહેલું વહેલું શરૂ કર્યું.

ઇંગ્લંડ

૨૫. ઇંગ્લંડની શિલ્પકળા બારમા સૈકાથી કંઈક ચોક્કસ સ્વરૂપમાં ઉદ્ભવેલી હોય એમ જણાય છે, અને આકર્ષક આંધકામ કરવાં કરતાં નકશીદાર કામ કરવાની ધારણા શિલ્પકારોની વધારે રહેલી હોય એમ અનુમાન થઈ શકે છે. વેલ્સમાં રાજા એડવર્ડ પહેલાના વખતમાં ભવ્ય મહેલો આંધવામાં આવેલા હતા જેમાં શિલ્પકળાનો આગામી ઉદય કળી શકાય છે. પરંતુ ગ્રેટ બ્રિટનનું આ સમયનું શિલ્પકામ કંઈ વશેષ ધ્યાન ખેંચી શકતું નથી. બારમા સૈકાથી પંદરમા સૈકાસુધી આખા રોપની શિલ્પકળાની જે સ્થિતિ હતી તે સ્થિતિ ઇંગ્લંડની કળાની પણ હતી એમ દેખાય છે. The architecture generally known as Gothic prevailed throughout Europe to the exclusion of every rival for upwards of three centuries,” (12th to 15th Cen.) (“Smith”) “Down to the Eleventh Century the buildings erected (almost exclusively churches and monastic buildings) were not large or rich and were heavy in appearance and simple in construction. (“Smith”) The Gothic Architecture discloses art in an infant stage, aiming at simplicity, elaborate details, picturesqueness and some times sinking into grotesque ugliness.

ચિત્રકળામાં તો ઇંગ્લેન્ડમાં આ સમયમાં કેવળ શુન્યતાજ હતી.’
 The current English School of Art is a creation of a comparatively modern date. The early pictorial art of England has been so neglected or forgotten that it is commonly said to have commenced with the portrait painters of the 16th & 17th centuries..... To the reign of Henry V or at latest to the early days of Henry VI belongs the earliest authentic specimen of historical portraiture in England. Buxton and Koehler), સારાંશ આખા યુરોપખંડની કળાની માફક, ઇંગ્લેન્ડની શિલ્પકળા કંઈ અચોક્કસ સ્વરૂપમાં દ્રશ્યમાન થતી હતી, જ્યારે ચિત્રકળાનું આ સમયમાં કંઈ સ્વરૂપ બંધાયું ન હતું.

સ્પેન.

૨૬. પરંતુ યુરોપના બધા દેશો કરતાં સ્પેન, આ સમયના કળાના ઇતિહાસમાં વધારે અગ્ર ભાગ લાભ શકે છે. શિલ્પકળાને માટે સ્પેન રોમની “Romanesque Style” ને આભારી હતું અને ઉકત કળાની શરૂઆત અગિયારમા સૈકાથી બદલે તેથી પણ બહેલી આઠમા સૈકાથી થયેલી જોવામાં આવે છે. તેરમા સૈકામાં ટોલીડો, બરગોસ, અને લીઓનના દેવળો બંધાયાં, જ્યારે ચૌદમા સૈકામાં સેરેસનોએ બાંધેલો અલફુન્ઝાનો કિલ્લો પણ ધ્યાન ખેંચી શકે તેવા છે. સેવાઇલની ‘ગ્રાલડા’ અને કાર્ડોવાની મસ્જિદ પણ સુપ્રસિદ્ધ છે. છેક પંદરમા સૈકા મુઘી સ્પેનની ચિત્રકળા જરા પણ ખીલેલી હોય તેમ જણાતું નથી.

એશીયા માઇનોર.

૨૭. આ સમયનો કળાનો ઇતિહાસ લખતાં એશીયા માઇનોર પણ ધ્યાન ખેંચી શકે છે. આદશાહ કોન્સ્ટેન્ટાઇન “ધી ગ્રેટે” પોતાને દિગ્વિજય કરી, ઇસુખ્રિસ્તના ધર્મને સ્વિકારી, ઇ. સ. ૩૩૦ માં પોતાની રાજધાની કોન્સ્ટેન્ટીનોપલ (બાઇઝેન્ટાઇન) માં સ્થાપી,

અને ઇટાલીની કળા ત્યાં દાખલ કરી કે જ્યાંથી આખા યુરોપ અને ઇરાનની કળા ઉપર પણ એ કળાની અસર પહોંચી હતી. મજકુર રાજધાનીમાં સેન્ટ સોફાયાનુ વિખ્યાત દેવળ બંધાયું (ઇ. સ. ૫૩૭) જ્યારે વેનીસનું સેન્ટમાર્ક (ઇ. સ. ૯૭૭-૧૦૭૧) અને જેરુસાલેમનું “Golden Gate” (ઇ. સ. ૫૬૦) પણ તેનેજ આભારી છે. ચિત્રકળામાં કંઈ ખાસ પ્રગતિ થયેલી જોવામાં આવતી નથી. મિસર દેશમાં પણ આ સમયમાં મુસલમાન કારીગીરીની શિલ્પકળા મારી હતી.

ઇરાન.

૨૮. ઇરાનમાં પણ આયઝેન્ડીઅમથી ચિત્રકળાની અસર થઈ હતી પરંતુ વર્તમાન કાળમાં કંઈ આકર્ષક નમુનાઓ જોવામાં આવતા નથી. પ્રખ્યાત ચિત્રકાર બાઇઝેડની કલમથી ચિત્રકળાને ઉત્કર્ષ થયો હતો. કે જેનો લાભ હિંદુસ્થાનને પણ મળ્યો હતો, ત્યાં આપણે આપણી દીષ્ટ હવે ફેરવશું.

હિંદુસ્થાન.

૨૯. મધ્યમ યુગના ઉત્તર ભાગમાં એટલે કે હિંદુસ્થાનને ઉદ્દેશીને બોલીએ તો મોગલોના સમયમાં હિંદુસ્થાનની કળા અનુકુળ સંયોગોમાં પૂરપૂર્ણ પ્રકાશમાન હતી, અને યુરોપખંડ અથવા બીજા દેશોની ઉત્તમ કળાની બરોબરી કરી શકે બળકે તેને ઝાંખી કરી શકે તેવી હતી, તે આપણે જોઈ ગયા છીએ. હવે મધ્યમ યુગના પૂર્વ ભાગમાં એટલે કે ઇ. સ. ૧૦૦ થી ૧૪૫૦ સુધીમાં હિંદુસ્થાનની કળાની શું સ્થિતિ હતી તે તપાસીએ. હું ઉપર કહી ગયો તેમ ભૂતકાળના ઉડા અને અનાશ્વત ગર્ભમાં જેમ વિશેષ પ્રયાણ કરીએ છીએ તેમ તેમ હિંદુસ્થાનની પ્રાચીન કળા, અનુકુળ સંયોગોમાં, વધારેને વધારે ખીલેલી હોય તેમ દેખાય છે. પ્રસ્તુત સમયમાં હિંદુસ્થાનમાં અનેક ધર્મોનું પરિબળ વધ્યું, અનેક સત્તાઓ અધિકારમાં આવી ગઈ પરંતુ કાળ પ્રદેશમાં તો આર્યોનું સનાતન કૌશલ્ય અને સનાતન કળા પુરાણ અલંક સાચવવાની ધારણા પ્રત્યેક સમાજને રહેલી હોય એમ દેખાય છે. યુરોપના ધર્માધ્યક્ષો જેમ કળાના ઉત્કર્ષને વિષયોપભોગના ઉપાસક તરીકે લેખી, કળાને દુઃખ રૂપે પિશાચિની રૂપે માની તેને દાખી દેવાને મથતા એમ સ્પેન વગેરે પુરાતન ઇતિહાસ સિદ્ધ કરી આપે છે, તેવું સદ્ભાગ્યે આર્ય-ઇન્દિય

રેને હિંદમાં તે યુગમાં ન હતું. હિંદના આર્યોએ પ્રાચીન કાળથી કળાને દીવ્ય સ્વરૂપમાં માની તેનો તિરસ્કાર કરવાને બદલે તેને ભક્તિ-ભાવનાં મુખ્ય સાધન તરીકે લેખેલી છે, અને તેને દેવીરૂપે માની તેની ઉપાસના કરેલી છે. આથી કરીને કળા-દેવીને પરિપૂર્ણ સ્વરૂપમાં લાવવાને કાંઈપણ આર્યપુત્ર ઉત્સુકતા રાખે તે સ્વાભાવિકજ હતું. સદ્ભાગ્યે પ્રાચીન આર્યોની આ ભાવના (હિંદમાં વિદેશીય વાતાવરણનો પવન ધુંકરો ન હતો ત્યાં સુધીમાં) હિંદમાં સર્વ આર્ય પુત્રોમાં ઉતરેલી હતી અને વર્તમાન કાળમાં પ્રિતિકુળ સંયોગોમાં જોડે દૃશ્યમાન નથી તો પણ શુદ્ધ આર્ય લોકોમાં હજી પણ વિલસતી રહેલી દેખાય છે. કળા-શક્તિની ઉપાસના કરી ધર્મના ઉત્કર્ષમાં અને ભક્તિ-માર્ગમાં સાહાયક બનાવવી એ પ્રાચીન રૂપિ-મુનીઓનો અતિ ઉચ્ચ આશય, તેમના વંશ જોમાં એક સામાન્ય અંશ તરીકે ઉતરેલો હતો અને છે, એટલે બ્રાહ્મણ પરિવ્રજામાં કે બૌદ્ધ-સત્તામાં, શાંકર-વલ્લભ સંપ્રદાયમાં કે જૈન-પ્રચારમાં, ઉત્તરમાં હિંદના શિવાલયો અજન્તાની ગુફાઓ, દક્ષિણનાં વિજ્ઞાન મંદિરો કે આબુનાં નકશીદાર જૈન-મંદિરો-ગમે તે સ્વરૂપમાં કળા-દેવીનો ઉત્કર્ષ થાય તે સ્વાભાવિકજ હતું. હિંદના આર્યપુત્રોના આ ભાવનામાં પોષાઈ કળા-શક્તિએ શું ચિત્ર વિચિત્ર, મનોહર અને પવિત્ર સૌંદર્ય ધારણ કરેલું હતું તેની વિગતમાં ઉતરીએ. ૩૦ રામાયણ, મહાભારત, અને હિંદુ સનાતન ધર્મશાસ્ત્રોમાં આપવામાં આવેલી હકીકત ઉપરથી જણાય છે કે ઘણા પ્રાચીન કાળથી આર્યા-વર્તના લોકોએ શિલ્પકળા અને ચિત્રકળામાં પ્રવીણતા મેળવેલી હતી, જેનું નિરીક્ષણ આપણે પ્રાચીન કાળની કળાનો ઇતિહાસ તપાસતી વખતે કરશું. ઈ. સ. પહેલા સૈકા પછીનો ઇતિહાસ તપાસતાં અજન્તાની અદ્ભૂત ગુફાઓ કળા રસદા દુનીયાનું પહેલું ધ્યાન ખેંચે છે. ઈ. સ. પહેલા સૈકાથી આઠમા સૈકા સુધીમાં (કે જે સમયમાં આ ગુફાઓનાં અલૌકિક ચિત્રો, નકશીદાર કામ અને બાંધણી, રચવામાં આવેલી હોય એમ જણાય છે તે સમયમાં) હિંદુસ્થાનમાં બૌદ્ધ ધર્મનું પૂર્ણ પરિવ્રજા હતું, અને બૌદ્ધ ધર્માનુયાયીઓએ ધર્મ ભાવનાથી શિલ્પ કળા-ચિત્રકળાને અપૂર્વ ઉત્તેજન આપેલું હતું. સિલોન, જાવા, સિઆમ, બ્રહ્મદેશ, નેપાલ, ખેતાન, ટીબેટ, જપાન, ચીનદેશ વગેરે દેશોમાં જોવામાં આવતાં બૌદ્ધ પરિવ્રજાના સમયનાં ભવ્ય મકાનોથી આ હકીકતને પુષ્ટિ મળી શકે છે. સત્તરમા સૈકામાં ટીબેટનો ઇતિહાસકાર તારાનાથ લખે છે કે ” “ Wherever Buddhism prevailed skilful religious artists were

found.” (જ્યાં જ્યાં બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર હતો ત્યાં ત્યાં કુશળ ધાર્મિક કારીગરો જોવામાં આવતા હતા) અને ખાસ કરીને હિંદુ-સ્થાનની ચિત્રકળાના સંબંધમાં તો આ લખાણ અક્ષરશઃ સાચું જણાય છે. “Heritage of India Series, Indian Painting”માં મી. પર્સિ બ્રાઉન લખે છે “These external evidences carry with them unmistakable proofs of the far reaching influence of this brilliant school of painting which flourished under the patronage of the Buddhist Hierarchy in the first centuries of the present era. And in spite of the comparatively inpermanent nature of the art as a whole, and the effect of centuries of severe climatic conditions, India itself furnishes several groups of frescoes of surpassing merit, thoroughly representative of this classical age of painting in the East.....As India was the birth place of Buddhism it is to be assumed that it was also the birth place of the Buddhist School of Painting.” અગત્ય પર્વતોમાંથી, અલૌકિક કૌશલ્યથી કેતરી કાઢેલી અજન્તાની ભવ્ય અને મનોહર ગુફાઓ, આજે સેંકડો વર્ષો થયાં કળા-પ્રદેશમાં ધ્યાન ખેંચી રહેલી છે, અને તેમનાં બાંધકામથી, નકશી કામથી અને ચિત્રાથી હિંદુસ્થાનની પ્રાચીન કળાનો ઉત્તમ નમુનો રજૂ કરી શકે છે. ચિત્રકામ જેટલું કુશળ અને મનોહર છે તેટલુંજ બાંધકામ ભવ્ય, નકશીદાર અને નમુનાદાર છે. જ્યારે આસપાસનું કુદરતનું સૌંદર્ય પણ પ્રાચીન કારીગરોની કળા-ચિકિત્સક શક્તિનો સારો ખ્યાલ આપી શકે છે. કલમ અને હથિયારની બારીકીમાં, ઉત્પ્રેક્ષા અને વિચાર શક્તિના વિસ્તારમાં, અને ધર્મનાં સાધ્યો પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપમાં રજૂ કરવાનાં કૌશલ્યમાં અજન્તાની અજબ ગુફાઓમાં સમાયેલી કળાનો નમુનો બીજે ભાગ્યેજ મળી શકે તેમ છે.

૩૧. અજન્તાની ગુફાઓના સમયથી આગળ ચાલતાં સાચી અને અમરાવતીનાં ભવ્ય સ્તુપો (ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ થી ઇ. સ.

૩૦૦ સુધી) નોંધ લેવા લાયક જણાય છે. મધ્ય હિંદુસ્થાનના ગુપ્ત રાજાઓના સમયનાં સુંદર વિષ્ણુ મંદિરો (ઇ. સ. ૩૦૦) અને એલીફંટાની અદ્ભૂત અને મનોહર ત્રિમૂર્તિની મૂર્તિ (ઇ. સ. ૪૦૦) પણ અદ્યાપિ પર્યન્ત કળા પ્રદેશમાં ધણું આકર્ષણ કરી શકે છે. એલીફંટાની ગુફાઓમાંની (૬૦૦-૮૦૦ ઇ. સ.) ખત્તાની મનોહર મૂર્તિનું વર્ણન કરતાં મી. હેવેલ લખે છે કે “If the Brahma Image might have been created by the chisel of Praxiteles, it seems as if a reincarnation of Pheidias, inspired by the profound philosophy of the Upanishads instead of by the child-like conceptions of the Homeric Olympus, had been born again to carve this master-piece of Indo-Aryan genius at Elephanta (Study of Indo-Aryan civilization). One sculpture like the Trimurti of Elephanta and one painting like the prince Siddhartha may suffice to show that Indian artists may stand among the greatest of the world.” (*Ibid*). પરંતુ હિંદુસ્થાનની કળાના ઉત્કર્ષની પરિપૂર્ણતા સાતમા-આઠમા સૈકામાં થયેલી જણાય છે. સાતમા-આઠમા સૈકાથી ચૌદમા સૈકા સુધીના સમયની કળાના કરતાં વિશેષે કરીને આ સમયની કળાના નમુનાઓથી કળા પ્રદેશમાં હિંદુસ્થાનની સર્વોત્કૃષ્ટતા સહજ સ્થાપિત કરી શકાય તેવું છે. દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમાં અપર સ્વામિ અને સુંદર સ્વામીની કાંસાની નકશીદાર મૂર્તિઓ (૬૦૦ ઇ. સ. અને ૧૦૦૦ ઇ. સ.), રાજા વિક્રમાદિત્યનો દિલ્હીનો લોહસ્તંભ કે જે આજ દીન સુધી કાટ રહિત હોઈ આધુનિક કાળનાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓને પણ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરી રહ્યો છે, અને કાશ્મીરનું સુપ્રસિદ્ધ માતાંશ્વરનું મંદિર વગેરે આ સમયની શરૂઆતનાં કળા-કૌશલ્યનાં દૃષ્ટાન્તો છે. સાતમા સૈકામાં (ઇ. સ. ૬૫૦-૭૦૦ માં) બૌદ્ધ ધર્મનું પરિવર્ણન નરમ પડ્યું અને તે સાથે હિંદની ચિત્રકળાને કંઈક ધક્કો પહોંચ્યો હોય તેમ જણાય છે. તોપણ બ્રાહ્મણોની સર્વોપરિ સત્તામાં પણ પ્રાચીન ચિત્ર કળાનો નાશ થયો નથી, જ્યારે શિલ્પકળાએ વધારે ને વધારે પરિપૂર્ણતા મેળવેલી હોય એમ દેખાય છે. બૌદ્ધધર્મનાં બોધિસત્વો, જાતકો

અને નિર્વાણ મૂર્તિઓનાં મંદિરોને બદલે મનોહર શિવાલયો અને દબદબા ભર્યા વિષ્ણુ મંદિરો બંધાવા લાગ્યાં, અને શિલ્પકારોને પોતાનું કૌશલ્ય દેખાડવાનો અવકાશ મળ્યો. ઇ. સ. ૬૦૦ થી ૮૦૦ સુધીમાં ઇલોરાનાં અલૌકિક મંદિરો બંધાયાં કે જે આજ પર્વત હિંદુ-સ્થાનની શિલ્પકળાના ઇતિહાસમાં બંદે સમસ્ત દુનીયાંની શિલ્પકળાના ઇતિહાસમાં અગ્રસ્થાન માગી શકે છે. રાષ્ટ્રકૂટ વંશના રાજા કૃષ્ણરાજ પહેલાએ ઇ. સ. ૮૦૦ લગભગ બંધાવેલું ઇલોરાનું ભવ્ય અને મનોહર કૈલાસ મંદિર “The most wonderful tour de force achieved by Indian sculptor-architects,” હિંદુ-સ્થાનની શિલ્પકળાનો અતિ આકર્ષક, સંપૂર્ણ અને અજબ નમુનો રજૂ કરી શકે છે. ઇ. સ. સાતમાથી દશમા સૈકા સુધીમાં ઉત્તર હિંદુસ્થાનની માફક દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમાં પણ શિલ્પકળાનો ઉત્કર્ષ સમય હતો જેની પવિત્ર યાદગિરિઓ મામલપુરનાં મનોહર શિવાલયોમાં હજી પણ જળવાઈ રહેલી છે. મામલપુરનાં શિવાલયો, ગુફાઓ, નકશીકામ, વગેરે હિંદુ-સ્થાનની શિલ્પકળાના ઘણા સુંદર નમુનાઓ રજૂ કરી શકે છે જેમાં અર્જુન તપશ્ચર્યાનાં ચિત્રોનું નકશીકામ ચક્રમકમાંથી કેાતરી કાઢેલી વિશ્વને ધારણ કરતી વિષ્ણુ ભગવાનની અતિ આકર્ષક મૂર્તિ, સમુદ્ર મન્થનમાંથી બહાર આવતાં લક્ષ્મીજની મૂર્તિ વગેરે નકશીદાર કામો પશ્ચિમની શિલ્પકળાના ઉત્તમોત્તમ નમુનાઓને આંખા કરી શકે તેમ છે. એજ સમયમાં બંધાયેલું, બીજપુર જીલ્લામાં બદામી નજીક આવેલું “માલેગીટી શિવાલય” દક્ષિણ હિંદુસ્થાનની શિલ્પકળાને પરિપૂર્ણ સ્વરૂપમાં દેખાડી આપે છે. બદામીનાં શિવાલયો એવાં કૌશલ્યથી રચાયેલાં છે અને અગ્રમ્ય પર્વત ઉપર શિવાલય ઉભું કરવામાં શિલ્પકારે એવી અસાધારણ કુશળતા દેખાડેલી છે કે કેાઈ દેવતાષ શિલ્પ શાસ્ત્રીના હાથથી એ શિવાલયો રચાયાં હોય એવો ભાસ થાય છે. “It seems almost as if the Divine hand which piled up this steeple of living rock above the river bank had also sculptured the temple as its finial, so cunningly has the craftsman adapted the canons of his art to the place chosen for the shrine of this Deity.” (Havell, Study of Indo-Aryan civilization). ચાલુક્ય વંશના રાજા વિક્રમાદિત્ય બીજાના વખતમાં (ઇ. સ. ૭૩૩ થી ૭૪૭) બંધાયેલું બદામી

નજીક પટ્ટકલનું વિરૂપાક્ષનું મંદિર પણ યુરોપની નવયુગ (Renaissance) ની શિલ્પકળાના ઉત્તમ નમુનાની બરોબરી કરી શકે તેવું છે. આઠમા સૈકામાં બૌદ્ધ પરિબળનો અસ્ત થયો અને બ્રાહ્મણો શ્રીમત્ આદિ શંકરાચાર્યના દિગ્વિજયથી પુનઃ પ્રબળ થયા અને શિવાલયો બંધાવા લાગ્યાં. તે સાથે, જમ્બોના ચોવીસમા તીર્થંકર મહાવીર નીચે એજ અરસામાં જૈન મતનું પણ પરિબળ થયું અને તેમના આશ્રય નીચે હિંદની કળાને વિશેષ ઉત્તેજન મળ્યું. જમ્બોના ચિત્રકળાના બહુ શોખીન ન હતા પરંતુ સમર્થ શિલ્પકારો હતા જેઓ બાંધ કામની ભત્રાનામાં ગ્રીસના પુરાતન શિલ્પકારોની બરોબરી કરી શકતા. નવમા અને પંદરમા સૈકામાં બંધાયેલાં ચિતોડગઢનાં વિજય દુર્ગો, વિમલશાએ (ધ. સ. ૧૩૦૧ માં) બંધાવેલાં, શિલ્પકળાની સર્વોત્કૃષ્ટતા અને નકશી કામનો ઉત્તમ નમુનો રજી કરનારાં આણુ પર્વતનાં મંદિરો, શેત્રુંજી અને ગીરનાર પર્વતની મનોહર મૂર્તિઓ અને મંદિરો અને શ્રવણ બેલગોલા, કારકલા, અને ચન્દ્ર (મહિસુર) ની રાક્ષસી કદની ભવ્ય મૂર્તિઓ બનાવવાનું માન જમ્બોને ધટે છે. શિલ્પકળાની નોંધ લેતાં, દશમા સૈકામાં બંધાયેલાં કલચુ મલાઇનું મંદિર અને જગન્નાથપુરી નજીક ભુવનેશ્વરમાં આવેલું બારીક નકશીનું રાજ રાણીનું મંદિર કે જેની કળાને (unapproached by any Western architectural sculpture of modern times-Havell) ” યુરોપનો વર્તમાન કાળનો શિલ્પકાર ભાગ્યેજ પહોંચી શકે તેમ છે,” તથા અગીયારમા સૈકામાં મોઢેરા (ગુજરાતમાં) બંધાયેલું મનોહર સૂર્યમંદિર અગીયારમા તથા બારમા સૈકામાં બંધાયેલાં ઇટાલી બકુન્દી, કુર્વેદી, હાપ્પેનલી વગેરે દક્ષિણનાં સુંદર ચાલુક્ય મંદિરો, કામ્બોડીઆનું અંકાર મંદિર (૧૨૦૦ ઇ. સ.) “ One of the greatest architectural and artistic monuments of the world-Havell (જે આખી દુનીઆનાં શિલ્પકળાના ઉત્તમોત્તમ નમુના માંહેનો એક છે.) અને દશમા સૈકાથી ચૌદમા સૈકા સુધીમાં બંધાયેલાં બજુ આવ, તાન્જોર શ્રીરંગમ, રામેશ્વર અને વેલોરનાં મંદિરો તથા નવમા સૈકાથી પંદરમા સૈકા સુધીમાં રચાયેલાં રજપુત કારીગરોનાં “ જયપુર કલમ ” અને “ કાંચા ” કલમનાં ખુબીદાર ચિત્રો અને નકશીદાર વિષ્ણુ મંદિરો અને શિવાલયો પણ કળા પ્રદેશમાં ઉચ્ચ સ્થાન લઇ શકે છે.

૩૨. ઇ. સ. પહેલા સૈકાથી ચૈદમા સૈકા સુધીના હિંદુસ્થાનની શિલ્પ કળા અને ચિત્રકળાનો ઇતિહાસ સંક્ષેપમાં ઉપર જણાવેલો છે. ઇ. સ. ૬ મા સૈકાથી ચૈદમા સૈકા સુધીમાં હિંદુસ્થાનમાં ધણી અંધાધુધી ચાલી રહી હતી અને મુસલમાન હુમલાખોરોના ત્રાસથી અને બૌદ્ધ આત્મજુ જૈન વગેરે મતોની ચડતી પડતીથી તેનાં રાજકીય અને ધાર્મિક અંધારણો ખગલગી ગયાં હતાં. એટલે અઠમા સૈકામાં બૌદ્ધ કળાની ખવનતિ થઇ ત્યારથી મોગલ આદલાહોના આશ્રય નીચે ચિત્રકળા પુનઃ નવપદ્ધતિ થઇ તે દરમ્યાન ચિત્રકળામાં કંઇ ખાસ પ્રગતિ થએલી જોવામાં આવતી નથી. તે પછી શિલ્પકળાનો ઉત્કર્ષ એક અથવા બીજાં વાતાવરણમાં જોવાને તેવો ચાલુ હતો એમ જણાય છે.

આ સમયથી જેમ જેમ ભૂતકાળનાં ઉંડાણમાં આપણે જઇએ છીએ તેમ તેમ, છેક ઇ. સ. ના પહેલા સૈકા સુધી આત્મજીવોનાં પરિબળ નીચે તેમજ બૌદ્ધનાં પરિબળ નીચે, હિંદુસ્થાનની કળાનો સૂર્ય જોવાને તેવો પૂર્ણ પ્રકાશથી દેહીધમાન રહેલો જણાય છે. યૂરોપમાં આ સમયમાં શિલ્પકળા થોડી ઘણી આદવાવસ્થામાં હતી અને ચિત્રકળા તે કંઇપણ નોંધ લેવાને પાત્ર પણ ન હતી તે આપણે જોયું. જ્યારે હિંદુસ્થાનમાં શિલ્પકળા અને ચિત્રકળા બન્નેનો સમાન અને દૃઢ ઉત્કર્ષ થએલો જોવામાં આવે છે. યૂરોપમાં આ સમયની કળા રોમ અને ગ્રીસમાંથી ઉદ્ભવેલી હતી, અને રોમ અને ગ્રીસ બાયઝેન્ટીઅમ દ્વારા મિસર દેશને આભારી હતાં. મિસર દેશમાં કળાની સ્થિતિ શું હતી અને ક્યાંથી ઉદ્ભવી તે કાંઈ જાણવામાં આવેલું નથી હીન્દુ કળાની માતૃભૂમિ અને પવિત્ર-ધામ-હિંદમાં તેથી ઉત્પન્ન છે. મોગલ દરબારનાં મનોહર ચિત્રોમાં ઝળડી રહેલી ચિત્રકળા હોય, (ઇ. સ. ૧૪૫૦-૧૬૫૦) યા જન ધર્મનાં કાંતિ-મંદિરોમાં સચવાયેલી કળા હોય (ઇ. સ. ૯ મા થી ૧૨ મા સૈકા સુધી) આત્મજીવોની ત્રિમુર્તિઓ, કૈલાસ-મંદિરો કે ચિણ્ણ મંદિરોમાં પ્રસાર પાડતી કળા હોય (ઇ. સ. સાતમાથી નવમા સૈકા સુધી) કે કળા પ્રતીયુ બૌદ્ધ મંત્રાલીઓની અજન્તાની અદ્ભુત પ્રકાશોમાં ઝળડી રહેલી કળા હોય (ઇ. સ. ૧૦૦-૭૦૦) ગમે તે સ્વરૂપમાં હિંદની કળાનું નિરીક્ષણ અને પરીક્ષા કરવામાં આવે પરંતુ એટલી હદીકત સિદ્ધ થાય છે, કે જે કળા હતી, જે કળા અગ્નૈ-કિક શિલ્પકામો, નકશી કામો અને ચિત્ર કામોથી અગ્રાપિ પર્યન્ત કળા-પ્રતીયુ દુનીયાંને આશ્ચર્યમાં તરતી રાખી શકી છે, તે કળા પ્રાચીન આર્યોનીજ હતી. સમર્થ આર્ય રૂપિઓની આ હીન્દુ શક્તિએ બિન્ન બિન્ન ધર્મોમાં, બિન્ન બિન્ન યુગોમાં અને બિન્ન બિન્ન ભૂમિની કળા

ઓ વચ્ચે વિદેશીય કળા-સુધા સ્વાગત કરતાં છતાં, પોતાનું સત્ય સ્વરૂપ અખડ જાળવી રાખી હિંદુસ્થાનની કીર્તિને કળા-પ્રદેશમાં હંમેશને માટે જાળવતી રાખેલી છે. પંદરમા સૈકાથી નવમા સૈકામાં વધારે ખીલતી નવમાથી સાતમા સૈકામાં ઓર સૌંદર્યથી શોભતી સાતમાથી પહેલા સૈકામાં ઉત્કર્ષમય દેખાતી ભૂતકાળના ઉંડા ગર્ભમાં ઉત્તરોત્તર સમયમાં પ્રગુલ્લિત દેખાતી, રૂઝિમુનીઓની આ કળા શું હતી તેનો કંઈક આભાસ આપણને હિંદુસ્થાનના પ્રાચીન કાળના ઇતિહાસમાંથી મળી શકશે.

પ્રાચીન કાળ ઈ. સ. પૂર્વે.

પ્રાચીન ૩૩ મહારા આ લેખના વિષયને માટે હું ૧૨૯ ખ્રિસ્તના જન્મ કાળ પહેલાંના સમયને “પ્રાચીન કાળ” નરીકે સંબોધું છું કે જે કાળની ઈ. સ. હિંદની કળાનો ઇતિહાસ મહારા આજના લેખનો મુખ્ય વિષય અને પૂર્વે. હેતુ છે. હિંદના પ્રાચીન આર્યોનાં ધુધિ બળમાં ઉદ્ભવેલી અને પોષાયેલી, અનેક પ્રદેશો, યુગો અને ધર્મો વચ્ચે પોતાનાં સત્ય સ્વરૂપનું પ્રતિપાલન કરી પ્રગુલ્લતા પામતી હિંદની કળા ઘણી પ્રાચીન હતી અને પુરાતન કાળમાં પરિપૂર્ણતા પામેલી હતી એમ નિઃસંદેહ જણાય છે. હિંદની નવપલ્લવિત કળાને અંકાશ્રયે આવી ધરાન દેશ, રોમ, ગ્રીસ અને યુરોપખંડે શિક્ષણ લીધેલું હોય એમ માનવાનું કારણ મળે છે. અર્થાત્ એટલું તો સિધ્ધ જણાય છે કે કેટલાક યુરોપીયન લેખકો માને છે તેમ હિંદની કળા તે ગ્રીસ અને રોમથી આવી વસેલી, વિદેશીય કળા નથી, પરંતુ હિંદની ભૂમિકામાંજ ઉદ્ભવેલી, વિકસિત થયેલી અને પરિપૂર્ણતા પામેલી, હિંદનીજ કળા છે. હતભાગ્યે, હિંદમાં પ્રાચીન કાળમાં મુખ્ય પાદનો ક્રમ હોવાને લીધે ઐતિહાસિક લખાણો લખાયેલાં નહીં હોવાથી, હિંદનું જે કાંઈ શેષ રહ્યું હતું તે વિદેશીય હુમલાખોરોએ ધસડી જવાથી, વર્તમાન કાળમાં સ્વીકારાતાં વિજ્ઞાન શાસ્ત્રના ધોરણે સર્વ દેશોની કળા ઉપરની, હિંદની પ્રાચીન કળાની ઉત્કૃષ્ટતાની પ્રતીતિ પ્રત્યક્ષ પુરાવાથી કરાવી શકાય તેમ નથી. લેખિત સાધનો કે પ્રત્યક્ષ પુરાવાઓ પ્રાપ્ત થતા નથી અને તેને અભાવે

જન સમાજ જીવન અનુમાન ઉપર આવે તે સ્વાભાવિક છે. પરંતુ તેથી હિંદની કળાનાં સ્વરૂપને કાંઈ આધ આપતો નથી. જેમ જેમ આર્યપુત્રો સ્વદેશી દીવ્ય કળાની ઉપાસના કરતાં શિખરો, જેમ જેમ શોધ ખોળમાં વધારો થશે તેમ તેમ હિંદની પ્રાચીન કળાનું પરિપૂર્ણ અને દીવ્ય સ્વરૂપ કળા પ્રદેશમાં ઝળકતું થશે, એ મ્હારી તો ખાત્રી છે. દરમ્યાન જે કાંઈ સાધનો મને ઉપલબ્ધ થયાં છે તેનાથી હિંદની પ્રાચીન કળાનો કંઈક આભાસ આપવાનો આ લેખના હવે પછીના ભાગમાં પ્રયત્ન કરેલો છે.

૩૪. પ્રાચીન કાળની કળા (એટલે કે ઇ. સ. પૂર્વે) નો ઇતિહાસ લક્ષ પર લેતાં ચાર દેશો કળા પ્રદેશમાં ધ્યાન ખેંચી શકે છે. મિસર દેશ, ગ્રીસ, રોમ અને હિંદુસ્થાન. અને પ્રાચીન કાળની આ ચાર દેશોની કળા દુનીયાના ખીળ ભાગોમાં ફેલાઈ હોય એમ જણાય છે. આપણે પ્રથમ મિસર દેશની શિલ્પકળા અને ચિત્ર-કળાનું નિરીક્ષણ કરીએ.

મિસર દેશ.

૩૫. પ્રાચીન કાળનાં મિસર દેશનાં ખંડેરો ઉપરથી તે દેશમાં શિલ્પકળા ઘણા પ્રાચીન કાળમાં સારી દશામાં હોય એમ અનુમાન થઈ શકે છે. મિસર દેશની કળાનો ઇતિહાસ, સાધનોને અભાવે, કંઈ પણ ખાત્રીથી રજૂ કરી શકાય તેવું નથી.

શિલ્પ કળા. અનુમાનને આધારે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૫૦૦-૪૦૦૦ વર્ષોથી મિસર દેશની શિલ્પકળા સારી સ્થિતિમાં હોય એમ જણાય છે. જે કાંઈ શિલ્પકળાના નમુનાઓ પ્રાપ્ત થયા છે, તે કબરો અને દેવળોના રૂપમાં હોય છે જેમાં નામક નદીને પશ્ચિમ કિનારે આવેલી ભવ્ય અને મનોહર “પિરામીડો” અઘાપિપર્વત મિસર દેશની પ્રાચીન કળાની પ્રવીણતાની સાબીતી આપી શકે છે. આ ‘પિરામીડો’ પણ ઇ. સ. પૂર્વે ૩૫૦૦ ના અરસામાં મિસર દેશના રાજા સુષી, સેન સુષી અને મેન્ચેરીસના વખતમાં બાંધવામાં આવેલી હોય એમ અનુમાન થઈ શકે છે. કર્નાક અને લુક્ઝોરમાં આવેલાં રમણીય દેવળો અને ન્યુખીઆનાં પર્વતમાંથી કોતરી કાઢેલાં દેવળો પણ મિસર દેશની પ્રાચીન શિલ્પકળાની ઉપર સાઈ અજવાળું નાંખી શકે છે. પરંતુ મિસર દેશનાં પ્રાચીન બાંધકામોમાં તેનું નકશીકામ અને ચિત્રકામ વધારે ધ્યાન ખેંચી શકે છે. પ્રાચીન બાંધકામ જો કે કળા-રસજ

દૃષ્ટિથી સંસ્કૃત જણાતું નથી તોપણ હજારો વર્ષો સુધી પિરામીડો જેવાં કામ પૃથ્વીતલ પર ટકી રહેલાં છે તેજ મિસર દેશની શિલ્પ-કળાની પ્રતીજ્ઞતાનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે.

૩૬. નકશી કામ કરવામાં, ચક્રમક જેવા પથ્થર ઉપર કામ કરીને પ્રાચીન મિસરમાં શિલ્પકારોએ સાડું કૌશલ્ય બતાવેલું છે. ચાર હજાર વર્ષ થયાં, કુદરતના રૂતુ-ફેરફારો સામે ટક્કર લઇ આખાદ નભી રહેલાં નાઇલ નદીને કિનારે આવેલાં રાક્ષસી કદનાં પુતળાંઓ (ઇ. સ. પૂર્વે ૧૨૦૦) હજી પણ આ હકીકતને પુષ્ટિ આપી શકે છે. પ્રમાણ અને આકર્ષક શક્તિ બંનેમાં આ પુતળાંઓ ધ્યાન ખેંચી શકે છે જ્યારે તેમનો ઉપરનો ઢોળાવ પહેરવેશ અને આભૂષણો પણ તેમના ઉપર શોભતા સંસ્કારથી આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરી શકે છે. અથુ સીમ્બેલનાં દેવળમાં ખેસાડવામાં આવેલાં ચાર ભવ્ય પુતળાંઓ અને ખાસ કરીને રોડઝનુ કાંસાનું “Colossus” કે જે પૃથ્વીની સાત અદ્ભુત ચીજો માંહેનું એક હોખાય છે, અને “Spinx” નું અલૌકિક પૂતળું વગેરેના નમુનાઓ હજી પણ મિસર દેશની શિલ્પકળાને ઝંઝકતી રાખી શકે છે. મિસર દેશનાં નકશી કામનો ઉત્કર્ષ વિશેષે કરીને ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫મા સૈકાથી ૧૧મા સૈકા સુધીમાં (રાજા રામસિસ ખીજના વખતમાં) થયેલો જણાય છે. જ્યારે ઇ. સ. પૂર્વે ૬શમા સૈકાથી ઇ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકા સુધીમાં મિસર દેશની આ કળાની અવનતિ ક્રમે ક્રમે પ્રત્યક્ષ થતી આવે છે, જે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૮માં મિસર દેશ રોમના તાબાનો દેશ થયો ત્યારે પુરી થયેલી જણાય છે.

ચિત્રકળા.

૩૭. ચિત્રકળામાં પૂરાતન મિસર દેશના ચિત્રકારો વિગતમાં ઉતરવાનો, રંગ પુરવાનો અને ધાર્મિક ભાવનાઓ જાળવી રાખવાનો શોખ એટલો પ્રદર્શિત કરે છે કે તેમની ચિત્રકળા કાંઇ ધ્યાન ખેંચી શકતી નથી. ધાર્મિક બનાવો, લડાઇઓ, તસ્વીરો, કાચ ઉપર ચિત્ર કાઢવાનું કામ, વગેરે ચિત્રરવામાં તેઓએ કવચિત કવચિત કૌશલ્ય બતાવેલું છે. પરંતુ ચિત્રકળાના પ્રદેશમાં તેમની કળા કાંઇ સ્થાન મેળવી શકે તેમ નથી.

એસીરીઆ.

૩૮. એસીરીઆની પુરાતન શિલ્પકળાનો ઇતિહાસ ૪૦ સ. પૂર્વે ૨૨૦ થી ૩૦૦ સુધીના સમયનો છે જેમાં ખાસ કરીને પુરાતની નીનેવેહ શિલ્પ-શહેરનાં ખંડેરા ધ્યાન ખેંચી શકે છે. પરંતુ એસીરીઆની શિલ્પકળા કલા. મીસર દેશમાંથી ઉદ્ભવેલી કળા હતી (જેને વિશેષ સુંદર બનાવવાનો પ્રયત્ન એસીરીઆએ કરેલો જણાય છે.) અને ઇરાન દેશની કાયરસની કબર (૪૦ સ. પૂર્વે ૫૩૮-૩૩૩) અને પરસીપોલીનાં ભવ્ય મકાનો વગેરે બાંધકામ બહાર લાવવામાં કારણભૂત હતી, એ હકીકત ઉપરાંત વિશેષ ધ્યાન ખેંચી શકતી નથી. એસીરીઆનું નકશી કામ પણ ખાસ કરીને નરમ પદાર્થો ઉપર કેતરવામાં આવેલું દેખાય છે જેમાં વિગતવાર દેખાવો રજુ કરીને કવચિત દ્વિમત ભરેલી નકશી દેખાડીને, અને કવચિત રંગ પુરીને, શિલ્પકારોએ કૌશલ્ય બતાવેલું છે. પરંતુ મિસર દેશનાં નકશી કામ સાથે તે બરોબરી કરી શકતું નથી. એસીરીઆની શિલ્પકળાનો ઉત્કર્ષ ૪૦ સ. પૂર્વે (ક) ૧૪૫૮ થી ૧૨૬૦ સુધીના સમયમાં હોય તેમ અનુમાન થઈ શકે છે. ચિત્રકળામાં પુરાતન એસીરીઆએ કાંઈ ખાસ નામના મેળવેલી હોય એમ જણાતું નથી. પરંતુ મિસર દેશની માફક આ દેશનો પ્રાચીન કાળનો ઇતિહાસ પણ ઉપલબ્ધ થતો નથી એટલે એ સ્થિતિમાં ત્યાંની કળા વિષે કાંઈ ચોક્કસ અનુમાન ઉપર આવી શકાય તેવું નથી.

ગ્રીસ.

૩૯. યુરોપની કળાના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં ગ્રીસ અગ્રસ્થાન ભોગવી શકે છે. ગ્રીસને કળાનું શિક્ષણ ખાસ કરીને મિસર દેશ તરફથી મળેલું હોય તેમ જણાય છે પરંતુ ઇ. સ. પૂર્વે ૬૫૦ માં કોરીન્થનું “Doric Temple” બંધાયું ત્યારથી Alexander the Great નાં મરણ (ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૩) સુધીમાં ગ્રીસે શિલ્પકળામાં ઘણું કૌશલ્ય મેળવેલું હોય તેમ જણાય છે કે જે મિસર દેશની શિલ્પ-કળા સાથે સરખાવતાં આશ્ચર્ય જનક તફાવત રજુ કરે છે. ગ્રીસની આ સમયની કળાનો ઇતિહાસ ખાસ આકર્ષક હોવાથી આપણે કંઈક વિસ્તાર પૂર્વક તે નિરીક્ષણ કરીએ.

શિલ્પકળા.

૪૦. લાકડાં ઉપર મુખ્યત્વે કરીને પોતાની શિલ્પકળાને સમાવેશ કરનારા પ્રાચીન ગ્રીસ ઉપર, મિસર દેશ, ઍસીરીઆ, ઇરાન વગેરે દેશોની કળાની કેવી રીતે અસર થઇ અને અતિ પ્રાચીન Mycene માઇસેનીનાં ખંડેરોની કળામાંથી કેરી-ન્યનાં સાતમા સૈકાનાં ભવ્ય Doric Temple (દેવળ) નો ક્રમ શી રીતે બંધાયો તે સાધનોને અભાવે ખાત્રી પૂર્વક લખી શકાય તેવું નથી. Doric Temple ની કળાથી આગળ ચાલતાં ઇ. સ. પૂર્વે ૪૩૮ માં શિલ્પકાર (Ictinus) ઇકટીનમે ઍથેન્સમાં બાંધેલું વિશ્વ-વિખ્યાત Parthenon ‘પારથીનોન’ ગ્રીસ દેશની પ્રાચીન શિલ્પકળાનો ઉત્તમ નમુનો રજુ કરી શકે છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૫૫૦માં બંધાયેલું “Temple of Zeus” “Temple of Apollo Epicurius,” “Temple of Diana at Ephesus,” “The Mausoleum of Halicarnassus” (ઇ. સ. પૂર્વે ૩૫૦) one of the ancient wonders of the world,” “the Monument of Lysicrates” and “the Magnificent Temple of Jupiter Olympus at Athens” વગેરે બાંધકામો ગ્રીસ દેશની પ્રાચીન શિલ્પકળાની ભવ્યતા, કંઇક વિરૂપતા અને આજ રમણીયતાનો સારો ખ્યાલ આપી શકે છે. પરંતુ આ બાંધકામો મોટે ભાગે ખંડેરના રૂપમાં હોવાથી કાંઇ ચોક્કસ અનુમાન ઉપર વર્તમાન કાળમાં આવી શકાય તેવું નથી.

૪૧. પરંતુ પ્રાચીન ગ્રીસે નકશી કામ કરવામાં એવું સંપૂર્ણ કૌશલ્ય મેળવેલું જાણીય છે કે જેને લીધે શિલ્પ કળામાં અદ્વાપિયર્વેત ગ્રીસ દેશનું નામ દુનીયાનાં બધા દેશોમાં દાખલા રૂપે લેખાય છે. શિલ્પકળાની આ શાખામાં સમર્થ શિલ્પકાર પીદીઆસ (Pheidias) થયો (ઇ. સ. પૂ. ૪૦૦) અને તેનાં “Zeus” અને “Athena” નાં પુતળાંઓ હમેશને માટે ગ્રીસની કીર્તિ જ્વલંત રાખી શકે છે. લાકડું હાથીદાંત, કાંચ, પથ્થર, આરસ અને સોનું વગેરે ઉપર ગ્રીસના શિલ્પકારો કુશળતાથી નકશીકામ કરી શકતા એટલું જ નહીં, પરંતુ પોતાની પૌરાણિક કથાનાં સાધ્યોને આબેહુબ અને આકર્ષક રીતે ઘડી શકતા. પ્રાચીન કાળનાં ધર્મ કથાઓનાં સાધ્યોને એવી કુશળતાથી તૈયાર કરતા, એવાં ઐન્યમય બનાવતા અને એવાં રમણીય રંગોથી પુરી શકતા કે જે કાંઇ નમુનાઓ પ્રાપ્ત થાય છે તેથી આશ્ચર્ય ઉભરાયા વિના

રહેતું નથી. “When Pheidias united beauty with this imposing majesty of gigantic proportions and added the colour of the living flesh and the life-like look of the eye, as in the ivory and gold draped Athena and Zeus, sculpture was brought to the highest pitch of grandeur, so far as this form of art could attain it.” (Redford). નકશી કામને માટે પણ ગ્રીસ, મિસર દેશ અને એસીરીઆને આભારી છે. પરંતુ મજદુર દેશોની સંસ્કાર રહિત કળાને સૌંદર્યરૂપ બનાવવાનું માન ગ્રીસને ઘટે છે. નકશીકામની શરૂઆત ઇ. સ. પૂર્વે ૫૬૦-૪૭૦ સુધીમાં પહેલી થયેલી હશે એમ “Temple of Athena at Aegina” and “Temple of Theses at Athens” ઉપરથી જણાય છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦ થી ૪૨૦ સુધીમાં ગ્રીસનો મહાન શિલ્પકાર શીદીઆસ થયો કે જેણે શિલ્પ કળામાં પરિપૂર્ણતા મેળવી ગ્રીસને કળા-પ્રદેશમાં હંમેશને માટે કીર્તિચંત્ર કર્યું. તેણે (Ictinus) ઈક્ટીનસ વગેરે શિલ્પકારોની સહાયતાથી ઇ. સ. પૂર્વે ૪૫૪-૪૩૮ સુધીમાં ગ્રીસનું પ્રખ્યાત દેવળ પ્રાર્થનાના તૈયાર કર્યું કે જેના સંબંધમાં મી. ફ્યુસન લખે છે કે The Parthenon, the temple of Athena at Athens is “in its own class undoubtedly the most beautiful building in the world.....for intellectual beauty, for perfection of proportion, for beauty of detail, and for the exquisite perfection of the highest and the most recon-dite principles of art ever applied to architecture, it stands utterly and entirely alone and unrivalled—the glory of Greece.” (Fergusson’s History of Architecture-1865) શીદી આસનું “The Zeus at Olympia” નું સુવર્ણ અને હાથિદાંતનું પુતળું (ઈ. સ. પૂર્વે ૪૩૮-૪૩૨) પણ સંપૂર્ણ કળા-કૌશલ્ય બતાવી આપે છે. શીદીઆસના સમકાલીન શિલ્પકારો આલ્કેમીનીઝ અને એગોરાક્રાઇટસ તથા પ્રેક્ષીટીલીઝ, અને બીથીઓસ પણ કળા-પ્રદેશમાં ઉચ્ચ સ્થાન મેળવી શક્યા છે. ઇ. સ. પુર્વના ચૈાથા

સૈકામાં એલેક્ઝાંડર ધી ગ્રેટના વખતમાં શિલ્પકાર લીસીપ્પસનાં શિક્ષણ નીચે ગ્રીસની આ કળાની અવનતિ શરૂ થઈ. (ઇ. સ. પૂર્વે ૩૫૬-૩૨૩) આજ રમણીયતા અને રંગનો શોખ વધવા લાગ્યો અને અંધ અનુકરણ થી એ અવનતિ ત્વરિત થઈ.

ચિત્રકળા

૪૨ ચિત્રકળાનું જ્ઞાન ઇ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકાથી ગ્રીસે મેળવેલું જણાય છે, અને શરૂઆતનાં ચિત્રો કંઈ ધ્યાન ખેંચી શકતાં નથી. ઇ. સ. પૂર્વે ૪૬૩ માં ગ્રીસનો પ્રખ્યાત ચિત્રકાર પોલીગ્નોટસ થયો કે જેણે ટ્રોજનની લડાઈનાં ચિત્રો વગેરેથી ગ્રીસની ચિત્રકળાને ચોક્કસ સ્વરૂપમાં રજૂ કરી ગ્રીસમાં ચિત્રકળાનો ઉત્કર્ષ શરૂ કર્યો પરંતુ આ ચિત્રકારની ક્લમ ચોક્કસ, મૃદુ અને પરિપૂર્ણ હોય તેમ જણાતું નથી. તેનો સમ-કાલીન ચિત્રકાર માઇકોન કે જેણે “Battle of Marathon” નું સુશોભિત ચિત્ર બહાર પાડ્યું, તથા “Helena” નો ચિત્રકાર મયુક્સીસ (ઇ. સ. પૂર્વે ૪૫૦) તથા “Alexander grasping the Thunderbolt of Zeus” નો ચિત્રકાર પ્રોટેજનીઝ (ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦) વગેરે ચિત્રકારો ગ્રીસની પ્રાચીન ચિત્રકળાના ઇતિહાસમાં ધ્યાન ખેંચી શકે છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૨૫૦ પછી રોમના તા-આમાં ગયા બાદ ગ્રીસની ચિત્રકળાની અવનતિ થયેલી જણાય છે. ચિત્રકળામાં ગ્રીસે જોકે સારું કૌશલ્ય સંપાદન કરેલું હતું તો પણ તેની શિલ્પકળાની કાટીએ એ કળા પહોંચેલી ન હતી, તેમ દુનીયાના મુખ્ય દેશોની ચિત્રકળાની સરખામણીમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચી શકતી નથી.

રોમ

શિલ્પ
કળા

૪૩ પ્રાચીન કાળમાં કળા પ્રદેશમાં ગ્રીસની પછી ખ્રીસ્તી સ્થાન રોમ મેળાવે છે અને ગ્રીસ દ્વારા ઇતરુસ્કનોએ ઇ. સ. પૂર્વે ૭૫૩ માં (કે જે અરસામાં રોમ શહેર બંધાયું). તેમાં શિલ્પકળામાં સારું કૌશલ્ય મેળવેલું હોય એમ દેખાય છે. રોમના અમીરોનો શોખ વિશેષે કરીને લડાઈની બાબતોમાં અને મોજ શોખમાં રહેલો હોવાથી ગ્રીસની કળા ચિકિત્સક શક્તિ તેમનામાં ન હતી. અને પરિણામે રોમમાં જોકે જાહેર બાંધકામો સારાં થયાં તો પણ કળાના સૌંદર્ય અને વિકાસમાં રોમ, ગ્રીસની તુલનામાં ઊભી શકે તેમ નથી, અને છેક ઇ. સ.

પૂર્વે ૧૫૦ સુધીમાં કે જ્યારે કાર્યેજ અને કેરીન્યના પડવાથી ગ્રીસ-રોમના તાબામાં આવ્યું અને રોમના ધનાઢ્ય અમીરોને ગ્રીસની કળાનો મોહ લાગ્યો ત્યાં સુધીમાં, રોમમાં કાંઈ ખાસ શિલ્પકળા જોવામાં આવતી નથી. ઇ. સ. પૂર્વે ૧૧૫ માં રોમે શિલ્પકળામાં સારું કૌશલ્ય મેળવેલું જણાય છે. પરંતુ રોમની શિલ્પકળાને ઉત્કર્ષ વસ્તુતઃ તેના કળા-રસના આદર્શો નીચે થયો, કે જેણે શિલ્પકળાના પ્રદેશમાં રોમને ઉચ્ચ સ્થાન આપેલું છે. રોમ શહેરમાં ભવ્ય અને નકશીદાર મકાનો, ન્યાય મંદિરો, નાટકશાળાઓ, હુમામ ખાનાઓ, પુલો, રસ્તાઓ, વગેરે બંધાયા એટલુંજ નહીં પરંતુ જર્મની, ફ્રાન્સ, ઇંગ્લંડ, સ્પેન, વગેરે જ્યાં જ્યાં રોમની સત્તા પ્રબળ થઈ ત્યાં ત્યાં રોમની કળાની અસર થયેલી હોય એમ જણાય છે. તોપણ બારીક દ્રષ્ટિથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે જે કે ગ્રીસ પાસેથી, શિક્ષણ લઈ પોતાનાં શુદ્ધિ-કૌશલ્યથી રોમન લોકોએ શિલ્પકળાના ભવ્ય ભવકાદાર અને નકશીદાર નમુનાઓ ઉભા કર્યા તોપણ તેમની શિલ્પકળામાં (તેમનાં Pantheon માં પણ) ગ્રીસની તનુતા માધુર્ય અને સૌંદર્ય દ્રષ્ટિ ગોચર થતાં નથી. નકશી માટે પણ રોમ ઇતરુકનો આભારી હતું અને લગાઇમાંથી મેળવેલાં દ્રવ્યથી ગ્રીસના શિલ્પકારોને રોમમાં બોલાવી તેમના હાથથી રોમ શણગારવામાં કે તેમની કળાનું અનુકરણ કરવામાં સંતોષ માનતું. આથી રોમની સ્થાનિક કળાને કંઈ માન ધટી શકતું નથી. આદર્શો હેડીઅનના રાજ્યમાં (ઇ. સ. ૧૧૭-૧૩૮) શિલ્પકળાને સારું ઉત્કર્ષ મળ્યું પરંતુ રોમની કળા મુખ્યત્વે કરીને ગ્રીસનું અનુકરણ કરવામાંજ સમાયેલી હતી જે પણ આદર્શો કોન્સ્ટેન્ટાઇને રાજધાની બદલ્યા પછી અને રોમ હુમલાખોરોનો ભોગ થઈ પડ્યું તે પછી ઇ. સ.ના ચૌથા સદ્કામાં નષ્ટ થયેલી હોય એમ જણાય છે.

ચિત્રકળા.

૪૪. ચિત્રકળા માટે પણ રોમ, મિસર દેશ અને ગ્રીસદ્વારા ઇતરુકનોને આભારી હતું અને ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦, ૧૮૦ અને ૧૦૦ માં થયેલા ચિત્રકળાના નમુનાઓ મળી શકે છે. તોપણ ઇ. સ. ના પહેલા ત્રણ સદ્કાઓમાં રોમની ચિત્રકળાનો પહેલો ઉત્કર્ષ થયો જણાય છે, જે પણ આદર્શો કોન્સ્ટેન્ટાઇને રાજધાની

બદલી (ઈ. સ. ૩૩૦) તે પછી અસ્ત થયેલો માલૂમ પડે છે. પ્રાચીન ચિત્રકળાના પ્રદેશમાં રોમ કાંઈ પણ કળા-સ્વાતંત્ર્ય દેખાડી શકતું નથી.

ચીન-જપાન

૪૫. આ પ્રસંગમાં ચીન અને જપાન દેશોની પ્રાચીન કળા વિષે એ શબ્દો બોલવાનું અસ્થાને નહીં ગણાય. ચીન દેશ જોકે ઘણો પુરાતન લેખાય છે અને ઘણા પ્રાચીન કાળમાં તેણે કળાનું જ્ઞાન સંપાદન કરેલું હશે એમ માનવાનાં કારણો મળે છે તોપણ કન્તાનનાં હોનાનનાં “પેગોડા” વગેરે ઉપરથી જણાય છે કે ચીનની પ્રાચીન શિલ્પકળા કંઈ ખાસ નોંધ લેવા લાયક ન હતી. તોપણ જાહેર રસ્તાઓ નહેરો, વગેરે બાંધવામાં એણે સારું કૌશલ્ય મેળવેલું હોય એમ “The Great Wall” (ઈ. સ. પુર્વે ૨૦૦) વિગેરેનાં દ્રષ્ટાંતોથી અનુમાન થઈ શકે છે. જપાનનું પ્રાચીન બાંધકામ ચીનને મળતુંજ હશે એમ તેનાં “શિન્ટો” દેવળો વગેરે ઉપરથી જણાય છે. બન્ને દેશોની શિલ્પકળા ઉપર હિંદુસ્તાનની પ્રાચીન કળાએ ઘણી અસર કરી હશે એમ માનવાનાં કારણો મળે છે. આધુનિક કાળમાં જોકે ચિત્રકળામાં બન્ને દેશોએ અને ખાસ કરીને જપાન દેશે અપૂર્વ કૌશલ્ય બતાવેલું છે તોપણ પ્રાચીન કાળમાં શિલ્પકળામાં કે ચિત્રકળામાં એકે દેશે કળા-કૌશલ્ય સંપાદિત કરેલું હોય એમ જણાતું નથી.

હિંદુ સ્થાન

૪૬ આપણે હવે હિંદુસ્થાનની પ્રાચીન કળાનું નિરીક્ષણ કરી એ કે જે મહારા આજના લેખનો મુખ્ય વિષય છે. પ્રસ્તુત લેખના પૂર્વભાગમાં મેં લક્ષ્ય સ્વરૂપમાં દુનીયાના મુખ્ય મુખ્ય દેશોની ગયાં બે હજાર વર્ષોની કળાની સ્થિતિ રજૂ કરેલી છે અને એટલા વિશાળ પ્રદેશનું નિરીક્ષણ કરતાં બની શકે તેટલું સંક્ષેપમાં હકીકત રજૂ કરી, પ્રસંગ પુરતો ખ્યાલ આપવાજ કાશેશ કરેલી છે. હિંદુસ્થાનની કળાનો સૂર્ય આપણે જેમ જેમ ભૂતકાળના ઊંડા ગર્ભમાં આગળ વધીએ છીએ તેમ તેમ, દુનીયાના બીજા દેશોની સરખામણીમાં વધારે ને વધારે કાન્તિમંત દેખાય છે, એમ હકીકત રજૂ કરી હું ઉપર બતાવી ગયો અને એ માન્યતા પ્રાચીન કાળ પરત્વે સિદ્ધ થઈ શકે તેમ છે કે નહિ તે નિર્ણય કરવાનું હવે મહાશ્ કર્તવ્ય રહે છે. જ્યારે હું હિંદની પ્રાચીન કળા વિષે નીચે પ્રમાણે બે મતો વાંચું છું, અને એ મતોને મહારા અનુભવની કસોટીમાંથી પસાર કરું છું, ત્યારે મહારા મનની શું લાગ-

શ્રી હરો તેનો ખ્યાલ લેવાનું હતું કળા રસના મંડળનેજ સોપું છું એલીફન્ટાની અજબ ગુફાઓની મુર્તિઓને ઉદ્દેશીને ડૉક્ટર રેડફોર્ડ લખે છે કે “ The colossal sculptures in the rock cut temples of India, whether taken as derived from the Assyrian centre or not may be classed.....as semi-barbaric and naturalistic, with a superadded symbolism which only led to the most extravagant deformities of the human figure* to express the power and attributes of a deity. Statuary proper never existed in any shape of beauty like the human form, throughout Persia, India and China, and there is no sign of any disposition among Asiatics to learn the art from their European Conquerors; it is not in their nature.” (Sculptures, Egyptian, Assyrian, Greek, Roman.—(George Redford). (“ હિંદુસ્થાનનાં પર્વતો-માંથી ફાતરી કાઢેલાં મંદિરોનાં રાક્ષસી પુતળાંઓ એસીરીઆમાંથી શિખવામાં આવેલાં હોય કે ન હોય તોપણ, અર્ધ જંગલી અને કુદરતનું અનુકરણ કરનારાં હોય એમ કહી શકાય છે. કે જેના ઉપર, દેવની શક્તિઓ અને ઉપાધીઓ પ્રત્યક્ષ કરવાના હેતુથી એવી જાતનો ખ્યાલ મુકવામાં આવેલો છે કે પરિણામે માનુષિ આકૃતિનું ભયંકર ખેડાળ પછું ઉભું થાય છે. માનુષી આકૃતિના જેવી આકર્ષક આકૃતિઓ બનાવવાની કળા ધરાવેલ હિંદુસ્થાન અને ચીનમાં કદી હતી નહિ અને એશિયાના લોકોને પોતાના યુરોપના નેતાઓ પાસેથી એ શિખવાની જાણાસા થઈ હોય એમ દેખાતું નથી. એ ગુણ એમના સ્વભાવમાંજ નથી. (જ્યેજી રેડફોર્ડ).

ખીજી બાબતથી એજ એલીફન્ટાની મનોહર મૂર્તિને ઉદ્દેશીને મી.ઇ.બી. હેવલ લખે છે કે “ One sculpture like the Trimurti of Elephanta and one painting like the Prince Siddhartha may suffice to show that

* See the statues in the Elephanta Caves.

Indian artists may stand among the greatest of the world.”—(“Study of Indo-Aryan Civilization, E. B. Havell”) (“એલીફન્ટાની ત્રિમૂર્તિ જેવું એક શિલ્પકામ અને કુમાર સિદ્ધાર્થ જેવું એક ચિત્રકામ, હિંદુસ્થાનના કારીગરો દુનીઆના સર્વ શ્રેષ્ઠ કારીગરોમાં સ્થાન લે છે, એ દેખાડવા માટે બસ છે.” ધ્ર. બી. હેવેલ. આ બન્ને મત વચ્ચે કેટલો આશ્ચર્યજનક તફાવત! હિંદુસ્થાનની પ્રાચીન કળા એ, ભંયકર એડાળપણું ઉત્પન્ન કરનારી કળા હતી, સૌંદર્ય રહિત હતી. પ્રાચીન કાળમાં હિંદના લોકો કળાપૂર્ણ શિલ્પકામ ન જાણતા—યૂરોપીઅનો પાસેથી (કે જેઓ પોતેજ હિંદની કળાને આભારી છે) કેમ ન શિખ્યા” વગેરે ડૉ. રેડશૉર્ડનું લખાણ કેટલું એકદેશી, બીન અનુભવી અને ઉતાવળીયું છે, તેનો જવાબ તેના બંધુ મી. હેવેલનાં અનુભવ સિદ્ધ લખાણમાંથી આવી જાય છે, અને મહારા લેખના હવે પછીના ભાગમાંથી વધારે સ્પષ્ટ થશે. ડૉ. રેડશૉર્ડે વિલાયતમાં રહી સાંભળેલી હકીકત ઉપરથી હિંદુસ્થાનની કળાનો મત બાંધેલો છે, જ્યારે મી. હેવેલે લાંબા વખત સુધી હિંદુસ્થાનમાં રહી, હિંદુસ્થાનની કળા જાતે જોઈ, તેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજીને મત બાંધેલો છે. ડૉ. રેડશૉર્ડના જેવી સાહાસિક ટીકાઓ બીજા ધણા બીન અનુભવી—(સર જૉર્જ બર્ડવુડ વગેરે) યૂરોપીઅનોનાં લખાણોમાં વાંચવામાં આવે છે. હું એટલુંજ ઇચ્છું છું કે તેઓ જાતે આવીને હિંદની પ્રાચીન-કળાના નમુનાઓ જોઈ અનુભવનાં બળ ઉપર તેમની તુલના અને મત બાંધે—અસ્તુ! હિંદની પ્રાચીનકળા હિંદમાંજ ઉદ્ભવેલી અને વિકસિત થયેલી હતી, ધણી પ્રાચીન હતી અને આર્ય પૂર્વજોએ તેને સૌંદર્યરૂપ અને પરિપૂર્ણ બનાવેલી હતી એમ મહેં જે કાંઈ જાણેલું કે જોએલું છે તે ઉપરથી મહાશં નમ્ર માનવું થયું છે, અને ઉપરની આવશ્યક પ્રસ્તાવના પછી, એ બાજના મહારા મુખ્ય વિષય તરીકે હું મહારાં બાણજીના ઉત્તર ભાગમાં હવે પછી આપતી પાસે રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન કરીશ. હવે બાજ્યે હિંદનો પ્રાચીન કળાનો ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ નથી એટલે પ્રત્યક્ષ પુરાવાથી પ્રતીતિ કરાવી શકાય તેવું નથી. તોપણ જે હકીકત ઇતિહાસ ઉપરથી નક્કી થઈ શકે તેવી છે, તેનું પ્રથમ નિરીક્ષણ કરીએ.

શિલ્પકળા.

૪૭. ઇ. સ. ના પહેલા સૈકામાં અજન્તાની ગુફાઓની શરૂઆત થઈ તે પહેલાંના સમય તે આ લેખને માટે પ્રાચીન કાળનો સમય થાય છે. આ સમયનું નિરીક્ષણ કરતાં ઇ. સ. પૂર્વેના પહેલા સૈકામાં બંધાયેલાં સારનાથના સુંદર મંદિરો આપણું પહેલું ધ્યાન ખેંચે છે, અને હિંદની પ્રાચીન કળાનો પુરાવો રજૂ કરી શકે છે. ઇ. સ. પૂર્વેના ત્રીજા અને ચોથા સૈકામાં ચક્રવર્તી રાજા અશોકનાં રાજ્યમાં બંધાયેલાં ભારતનાં બહુ સ્તૂપો તેમજ કારલાનું (ખ. સ. પૂર્વે ૨૬૩-૨૨૬) વિશાળ અને મનોહર ચૈત્ય મંદિર, (ઇ. સ. પૂર્વે ૧૦૦-૩૦૦) હિંદની તે સમયની પ્રમાણ શીળ, કુશળ અને સંગીન સૈકાના નમુના દેખાડી શકે છે. ચક્રવર્તી અશોકના પિતામહ રાજા ચંદ્રગુપ્તે (ઇ. સ. પૂર્વે ૧૭ ચોથા સૈકામાં) પણ હિંદની કળાને ઘણું ઉત્તેજન આપેલું હોય એમ તેના દબદબા ભર્યા દરવાર અને મહેલોનાં વૃત્તાંતો ઉપરથી જણાય છે. ઇ. સ. પૂર્વેના સાતમાં સૈકામાં શિલ્પકાર મહા ગોવિંદની કૃતિના નમુનાઓ, રાજગીરની સમીપમાં ગીરી બજના કિલ્લામાં હજી પણ મળી શકે છે. પરંતુ ઉપર જણાવેલા પ્રાચીન શિલ્પકળાના નમુનાઓ ઉપરાંત વર્તમાન કાળમાં વિશેષ વિગતો ઉપલબ્ધ થતી નથી.

ચિત્રકળા.

૪૮. ચિત્રકળામાં મધ્ય હિંદુસ્થાનમાં સિધનપુરની ગુફાઓનાં ચિત્રો વિંધ્યાચળ પર્વતની ગુફાઓના ચિત્રો, મિરઝાપુરની ગુફાઓનાં ચિત્રો હિંદની નૈસર્ગિક કળા-શક્તિ અને કળા કૌશલ્ય રજૂ કરે છે, અને ઘણા પ્રાચીન હોય એમ અનુમાન થાય છે. પરંતુ સાધનોને અભાવે તેમનો સમય ખાત્રીથી લખી શકાય તેવું નથી. રામગઢ ગિરિની યોગ માયાની ગુફાઓ વધારે કુશલ કામ બતાવી આપે છે. અને ખ. સ. પૂર્વે પહેલાં સૈકામાં તેના ચિત્રો થયેલાં હોય એમ જણાય છે. ચિત્રકળાના ખીજા પ્રાચીન નમુનાઓ ઉપલબ્ધ થયા નથી.

૪૯. પરંતુ કોઇપણ હકીકતની પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સાંખીતી આખી શકાય તેમ ન હોય, તેથી એ હકીકત પાયા વગરની કપોલ-કલ્પિત છે એમ રજૂઆત કરવી એ ભુલ ભરેલું છે. મય બ્રહ્માનાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં શિલ્પ શાસ્ત્રો કે જે ઇ. સ. પાંચમા સૈકામાં લખાયેલાં

હોય એમ જણાય છે તે) ઉપરથી એમ સિદ્ધ થઈ શકે છે કે આયોની શિલ્પકળા ધણી પ્રાચીન અને પરિપૂર્ણતા પામેલી હતી એટલું જ નહિ પરંતુ નગર રચનાના (Town-planning) જે સંગીન નિયમો આર્ય ઋષિઓએ નક્કી કરેલા હતા તેમાં અઘાપિ પર્યંત યુરોપ કાંઈ ખાસ સુધારો કરી શક્યું નથી. આયોની અતિ પ્રાચીન સંગીન શિલ્પકળાનું, તેમની શિલ્પકળાના નિયમોનું અને તેમના કૌશલ્યનું આ શિલ્પ શાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલી હકીકત ઉપરથી સહજ જ્ઞાન મળી શકે છે. ઇ. સ. પૂર્વે ઘણા સૈકાઓ પહેલાં લખાયેલું “ચિત્ર લક્ષણ શાસ્ત્ર” પણ આયોની પ્રાચીન ચિત્રકળાનો સવિસ્તર અને સંતોષકારક ખ્યાલ આપી શકે છે, જેને ઈ. સ. ચોથા સૈકામાં લખાયેલું વાત્સ્યાયનનું “ષડંગ” (Six Limbs) વિશેષ પુષ્ટિ આપે છે. સત્તરમા સૈકાનો ટીમેટનો ઇતિહાસકાર તારનાથ ઇ. સ. પૂર્વે ઇદ્રા સૈકાથી પણ વિશેષ પ્રાચીન, આયોની પ્રવૃદ્ધ ચિત્રકળા અને શિલ્પકળા હતી એમ સપ્રમાણ લખી જણાવે છે. પાલી ભાષામાં લખાયેલું બૌદ્ધોનું “વિનય પીઠક” (ઇ. સ. પૂર્વે પાંચમા સૈકામાં) રાજા પસેનાદનાં ચિત્રાથી સુશોભિત થયેલાં “ચિતાગારો”નું વર્ણન કરે છે જે ઉપરથી તે કાળમાં ચિત્રકળા ધણી સારી સ્થિતિમાં હતી એમ સહજ સિદ્ધ થઈ શકે છે. શ્રી કૃષ્ણના પૌત્ર અનિરુદ્ધજીની ધર્મપત્ની ઉષાએ તેમને પ્રથમ સ્વપ્નમાં જોયા અને ઉષાએ આપેલી હકીકત ઉપરથી, તેની સહીયર ચિત્ર લેખાએ ભિન્ન ભિન્ન તસ્વીરો આજેખી, ચિત્રદ્વારા અનિરુદ્ધજીનું સ્વપ્નમાં આવેલું સ્વરૂપ નક્કી કરી તેમનો પત્તા મેળવ્યો એ હકીકત, તે સમયમાં ચિત્રકળા શું સ્થિતિએ પહોંચેલી હશે તેનો પૂર્ણ ખ્યાલ આપી શકે છે. રાજા દશરથ અને દુર્યોધનના મહેલોનું વર્ણન વાંચતાં, શ્રી રામચંદ્રજીના અશ્વમેધની વિગતો વાંચતાં, રામાયણ, અને માહાભારતના સમયમાં આર્યા વર્તની શિલ્પકળા અને ચિત્રકળા ઘણી સારી સ્થિતિમાં હોય એમ સ્પષ્ટ થાય છે. એથી વિશેષ આગળ જઈ ઋગ્વેદનાં મંડળો હાથ ધરનાર કોઈ પણ નિષ્પક્ષ કળા-રસજ્ઞ પુરૂષ ચોક્કસ અનુમાન ઉપર આવી શકે તેમ છે કે ઉષા દેવી, ગાયત્રી દેવી, સૂર્ય દેવ વગેરેને મૂર્તિમત્ત સ્વરૂપમાં પ્રત્યક્ષ કરી આરાધના કરનાર આર્ય પૂર્વજોની કળા રસજ્ઞતા કેટલી ઊંચી, ગંભીર અને ચોક્કસ હોવી જોઈએ, હિંદનાં હૃતભાગ્યે તેને અનેક વિદેશીય હુંટો વચ્ચેથી પસાર થવું પડ્યું કે જેને પરિણામે તેની સ્વર્ગીય સમૃદ્ધિઓ છિન્ન ભિન્ન થઈ તણાઈ ગઈ, તેમજ અતી પ્રાચીન કાળમાં આયોની પ્રવૃત્તિ કેવળ ધર્મની આરાધના કરવામાં જ રહેલી હોવાથી, અને ચિત્રાનાં

અથવા આંધકામનાં સ્વરૂપમાં પોતાના ઇષ્ટ દેવોને રજી કરવાનો ક્રમ તેમણે અતિ પ્રાચીન કાળમાં સ્વીકૃત કરેલો. નહિ હોવાથી-વેદકાલીન શિલ્પકળાના નમુનાઓ અદ્યપિ પર્યન્ત ઉપલબ્ધ ન હોય તે સહજ સમજાય તેવું છે. પરંતુ તેથી હકીકતને બાધ આવતો નથી. વેદ કાલીન કળાનો રસ રસ-કાવ્યોમાં, પુરાણોમાં, બુદ્ધ ધર્મમાં, રજપૂતોના વખતમાં, મોગલોના વખતમાં અને વર્તમાન કાળમાં પણ હિંદની કળાના જીવન-રસ તરીકે રહેલો જણાય છે, અને એ રસથી પોષાયેલી હોવાથીજ હિંદની કળાએ, ભિન્ન ભિન્ન ધર્મોમાં અને ભિન્ન ભિન્ન યુગોમાં પોતાનું સત્ય સ્વરૂપ જાળવી રાખેલું છે. યુરોપના ખીન અનુભવી લેખકો હિંદની કળાને અજન્ટાની ગુફાઓની સમકાલીન લેખે છે તે હિંદની કળાનો દ્રોહ અને અન્યાય કરવા જેવું છે. કુદરતનું અદ્ભૂત સૌંદર્ય ઓળખી પ્રત્યક્ષ ખ્યાલ લઇ આમેહુજ વર્ણન રજી કરનારા વેદમંડળના પ્રણેતાઓની કળા-રસમતા માટે નિષ્પક્ષ બુદ્ધિને પુરાવાની જરૂર રહે તેમ નથી. તેમની કળા, તે તેમની દીવ્ય શક્તિ-દેવી-હતી; તેમના આત્મારૂપ હતી, તેમનું, જીવન હતું. એને પોતા થકી આરાધત કરી, દૈવ-પ્રેરિત પ્રસાદ તરીકે કૌટુંબિક ધનરૂપે, અખંડ સ્વરૂપમાં સાચવી રાખવી, એને તેઓ ધર્મ માનતા હતા. એ સમર્થ મુનીઓ પોતાની કુળદેવીનો ત્યાગ કરી ગ્રીસ અને રોમના વિદેશી અંગોને સ્વાગત કરે, અથવા તેની સાથે પોતાની કુળદેવીનો ઇગદા પૂર્વક કળા-વ્યભિચાર થવા આપે એ સંભાવિત હતું. મોગલોએ ખ્રિસ્ત અને મધ્ય એશીયાની કળાને સ્વાગત કરી, પરંતુ હિંદની પ્રાચીન કળાનું સૂક્ષ્મ શરીર જેવું ને તેવું આત્માદ હતું અને છે. ચક્રવર્તિ અશોક અને ચંદ્રગુપ્તે પરસીપોલી અને નિનેવેહનાં આંધકામો રચનાર શિલ્પકારોને કદાચ સ્વાગત કર્યા હશે, તે હિંદની પ્રાચીન કળાનો અનાદર કરીને નહિ, પરંતુ સાથોસાથ એક ખીજની સરખામણીથી વિદેશીકળા-સુધાનું પાન કરવાના હેતુથી. તેવીજ રીતે પ્રાચીન આર્યોએ વાલ્મીકી કાળના દેશમાંથી કાંઈ જાણેલું હશે, પરંતુ આર્યાવર્તની કળાનો ઉત્કર્ષ, વિકાસ અને પરિપૂર્ણતા કરવાનું માન તે તેમનુંજ છે એ નિઃસંદેહ જણાય છે.

આ સંબંધમાં તા. ૨૦ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૦ ના રોજ કલકત્તામાં “Heritage of India” એ વિષય ઉપર ભાષણ કરતાં, રેવરન્ડ ડોક્ટર ફર્ફરે (Farquhar) પ્રાચીન કાળને ઉદ્દેશીનેજ જણાવ્યું હતું કે..... “India evolved a civilization of her

own and her culture was carried all over Asia for many centuries. India as a matter of fact was the university of Asia just as Greece was the University of Europe.” આ

શબ્દોમાં પણ પુરેપુરું સત્ય રહેલું નથી એમ હકીકત ઉપરથી જણાય છે.

- રશીયાના સમર્થ વિદ્વાન શેફ્ટેલોવિક Sheftelovich નાં લખાણ પ્રમાણે બોલતાં, ઇ. સ. પૂર્વે એ હજાર વર્ષો પહેલાં પણ રૂઝવેદનાં રસમય મંડળો રચનાર મહા મુનિઓ કળા પ્રવીણ હતા એમ માનવાનાં અનેક કારણો મળી શકે છે. મને મળેલી હકીકત ઉપરથી ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦૦ વર્ષો અથવા તેથી પણ વિશેષ પ્રાચીન કાળમાં આર્યાવર્તના આર્ય મુનિઓ, શિલ્પકળા અને ચિત્રકળામાં પ્રવીણ હતા, પોતાનાં સુધ્ધિબળથી કળા-પ્રદેશમાં પુષ્કળ પરિશ્રમ લઇ તેઓએ વિગતવાર શોધખોળો કરેલી હતી, અને પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં પારંગત થયેલા હતા એવાં અનુમાન પર હું આવેલો છું અને મને જે જે સાધનો ઉપલબ્ધ થયાં છે અને થવામાં છે એથી હું આ અનુમાનનું સમર્થન કરવા ધારું છું. મિસર દેશમાં ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦૦ વર્ષમાં શિલ્પકળા સારી સ્થિતિમાં હતી, જ્યારે ચિત્રકળા ખાસ ધ્યાન ખેંચી શકે તેવી ન હતી, એમ ત્યાંના ઇતિહાસકારો લખે છે તે આપણે જોઇ ગયા. એસિરિયાની કળાનો ઉત્કર્ષ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૨૦૦ માં લખવામાં આવેલો છે. પરંતુ ચિત્રકળાનું જ્ઞાન ત્યાં હોય તેવાં પ્રમાણ મળી શકતાં નથી. મિસર દેશનું અનુકરણ કરનાર ગ્રીસની (ક) શિલ્પકળા ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ માં ધ્યાન ખેંચી શકે છે. જ્યારે ચિત્રકળા ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ માં પ્રચલિત હશે એમ અનુમાન થાય છે ગ્રીસનું અનુકરણ કરનાર રોમની શિલ્પકળાનો સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦ નો હતો, જ્યારે ચિત્રકળાનું જ્ઞાન નહિ જેવું હતું. પ્રાચીન કાળમાં પંકાયેલા આ બધા દેશોમાં લબ્ધ અને રાક્ષસી આકૃતિના શિલ્પકળાના નમુનાઓ જોવામાં આવે છે, પરંતુ કુદરતનું સૈદ્ધ્ય તેઓએ ઓળખેલું હોય, ચિત્રકળામાં પ્રવિણતા મેળવેલી હોય તેવી હકીકત મળી શકતી નથી. તેમની કળાના નિયમો ઉપલબ્ધ નથી કે જાણવામાં આવેલા નથી. ગ્રીસનું શિક્ષણ આર્યાવર્ત લીધું એમ, હકીકત હોવાને બદલે, ગ્રીક લોકો એલેક્ઝાન્ડર ધી ગ્રેટ (ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૭) ના હુમલા પછી હિંદમાં શિક્ષણ લેવાને આવ્યા હોય એમ ઇતિહાસ પરથી હકીકત મળી શકે છે. બીજી બાજુથી પ્રાચીન કાળમાં ધર્મનાં વાતાવરણ નીચે રિધ્ધિસિધ્ધિથી રસબસતાં આર્યાવર્ત તરફ નજર કરીયે.

રામાયણ અને મહાભારતમાં વર્ણવેલા કીર્તિ-સ્તાંભો અને રાજમહેલો, શિલ્પકળાનો જેટલો ઉત્કર્ષ ખતાવે છે તેટલું ઋગ્વેદનાં મંડળોના પ્રત્યેક શ્લોકમાં અનુભવાતું કુદરતનું અલૌકિક સૌંદર્ય ચિત્રકળાનો ખ્યાલ આપી શકે છે. ચિત્રશાસ્ત્રો, શિલ્પ શાસ્ત્રો એવા સમયમાં રચાયેલાં જણાય છે, (અને આર્ય કળા-કૌશલ્યનો એવો સચોટ ખ્યાલ આપી શકે છે) કે જ્યારે ગ્રીસ દેશમાં એ કળાઓનો ઉદ્ભવ પણ થયેલો નહીં હોય. ગ્રીસ અને રોમની પ્રાચીન કળાઓનો સ્વદેશીય ઉદ્ભવ નહિ હોવાથી નષ્ટ થયેલી છે. આર્યાવર્તની પ્રાચીન દીવ્યકળા, જો કે આદરને અભાવે નષ્ટવત્ જણાય છે તોપણ આર્ય પુત્રોનાં ઘરેઘરમાં હજી મર્તિમંત દેવી રૂપે વિદ્યમાન છે જે થોડાં ઘણાં સ્વાગતથી સંપૂર્ણ તેજમાં પ્રકાશમાન થાય તેમ છે, એમ હું જોઈ શકું છું. આવા સંજોગોમાં, “હિંદની કળા તે ગ્રીસ અને રોમમાંથી આવેલી કળા હતી,” હિંદની કળાને, “કળા” શબ્દ લાગુ પાડવો એ શબ્દનો વ્યભિચાર કરવા જેવું છે.” આર્ય પુત્રો કળા-હીન હતા વગેરે જે ઉતાવળી અને ખીન અનુભવી ટીકાઓ હિંદની કળા સંબંધમાં કરવામાં આવેલી છે. તેમાં કેટલું સત્ય રહેલું છે તેનો ખ્યાલ હું આપ સહુના ઉપર રાખું છું. હિંદની પ્રાચીન કળા હિંદનીજ હતી, અને તે કળામાં આર્યપુત્રોએ પ્રાચીન કાળમાં અસાધારણ કૌશલ્ય મેળવેલું હતું એમ મારું ખાત્રીથી માનવું છે અને એ માન્યતાને ખાત્રી પુર્વક જાહેરમાં લાવવી એ ખાસ કરીને મ્હારા આ લેખનો હેતુ છે. આટલા કારણસર હિંદની પ્રાચીન કળા કેટલી પ્રાચીન અને કુશળ હતી એ મુદ્દાનું સમર્થન હું નીચે જણાવેલી થોડી વિશેષ હકીકતથી કરવાની રજા લઉં છું. આ હકીકતન પ્રણેતા એટલા પ્રાચીન કાળમાં થયેલા હતા કે તેમનું નામ હજી સુધી કળા-પ્રદેશમાં જણાવામાં આવેલ નથી, પરંતુ તેથી એ હકીકતની સત્યતાને કાંઈ બાધ આવતો નથી. ઇતિહાસની તારીખો ન મળી શકે તેથી પ્રત્યક્ષ હકીકતમાંથી જે સત્ય પ્રાપ્ત થતું હોય તેનો પણ અનાદર કરવો એ સત્ય વિમુખતા અને સાહિત્ય-રસ શૂન્યતા સાખીત કરે છે.

૫૦ મહર્ષિ આપસ્તંબ (કે જેનું કળા-પ્રદેશમાં નામ લેતાં મને અપૂર્વ માન અને પૂજ્ય ભાવની લાગણીઓ ઉભરાય છે) અતિ પ્રાચીન કાળમાં લખાયેલા પૌતાના “કર્માન્ધિસાર” નામના ગ્રંથમાં પ્રસ્તુત વિષય સંબંધમાં આશ્ચર્યકારક જ્ઞાન રજૂ કરે છે. ગ્રંથ પ્રારંભમાં મહર્ષિ લખે છે કે—

“ મહા માયાંશ લેશસ્ય લેશાંસ સમવીક્ષણાત્ ।
 અનેક કોટિ બ્રહ્માણ્ડ શિલ્પં યેન કૃતં મહત્ ॥
 તં નત્વા પરમાનન્દં મહાશિલ્પ મુમાપતિસ્મ્ ।
 શાસ્ત્રાવતરણાધિકરણં વચ્ચેતિ સંગ્રહાત્.....”

“ જે પરમાનન્દ સ્વરૂપ, સમર્થ શિલ્પકાર, ઉમાપતિની લેશમાત્ર ધ્રુવગ્રાથી અનેક કોટિ બ્રહ્માંડો રચાયેલાં છે તે (મહેશ્વરને) પ્રણામ કરીને “ શાસ્ત્રાવતરણાધિકરણ ” (શાસ્ત્રોની ઉત્પત્તિનું પ્રકરણ) હું વર્ણવું છું. પોતાના ધાર્મિક કાર્યમાં ઇષ્ટ દેવનું આ પ્રમાણે આવાહન કરી, શાસ્ત્રોની ઉત્પત્તિનું અદ્ભુત વર્ણન (કે જે પ્રસ્તુત લેખને માટે આવશ્યક નહિ હોવાથી સવિસ્તર લખી જણાવતો નથી) કરતાં મહર્ષિ શિલ્પશાસ્ત્રોના આદિ પ્રણેતા તરીકે કશ્યપ બ્રહ્મનું નામ જણાવે છે. કશ્યપ બ્રહ્મે શિલ્પશાસ્ત્રના બે ભાગ પાડ્યા (૧) શિલ્પ શાસ્ત્ર, અને (૨) ચિત્ર લેખના શાસ્ત્ર, અને એ બન્ને ભાગોના દરેકના યૌદ્ધ લેકને અનુસરીને યૌદ્ધ વિભાગ પાડેલા છે, નામાર્થકલ્પ માં ઉક્ત યૌદ્ધ વિભાગનાં નામ નીચે પ્રમાણે બતાવેલાં છે.—

(૧) બ્રહ્મ શિલ્પ	(૮) ગાંધર્વ શિલ્પ.
(૨) સ્કન્દ શિલ્પ	(૯) ગુહ્ય શિલ્પ
(૩) ઋશુ શિલ્પ	(૧૦) શેષ શિલ્પ
(૪) સૂર્ય શિલ્પ	(૧૧) કૂર્મ શિલ્પ
(૫) દેવ શિલ્પ	(૧૨) વારુણ શિલ્પ
(૬) યજ્ઞ શિલ્પ	(૧૩) સુદર્શન શિલ્પ
(૭) ત્વષ્ટુ શિલ્પ	(૧૪) દંડધર શિલ્પ

મજકુર યૌદ્ધ શિલ્પ શાસ્ત્રો પૈકી, કયું શાસ્ત્ર કયા લોકમાં પ્રચલિત રર. થયું, શાસ્ત્રનો શું વિસ્તાર છે, અને તેને લોકમાં કયા ઋષિ (ક) (સ્થાપક:) એ બહાર પાડ્યું તે સંબંધમાં સવિસ્તર હકીકત જણાવેલી છે જેનો ટુંક સાર નીચેનાં ‘કોષ્ટક’ માંથી સહજ આવી શકશે.

શાસ્ત્રનું નામ	વિસ્તાર	ભાગ	લોક	સ્થાપક
(૧) બ્રહ્મ શિલ્પ	૧ કોટી શ્લોક	૩૧૬	બ્રહ્મ લોક	ઋતુ ઋષિ
(૨) સ્કન્દ શિલ્પ	૮૦ લક્ષ	૧૩૨	તપો લોક	વિષ્ણુઋષિ
(૩) ઋશુ શિલ્પ	૨૦ લક્ષ	૬૪	જનોલોક	માનિમદ્ર
(૪) સૂર્યશિલ્પ	૬૦ લક્ષ	૪૦૩	મહોલોક	કાંઢિક્ય ઋષિ

(૫) દેવશિલ્પિ	૫૦ લક્ષ	૭૦૦ સ્વલોક	બ્રહ્મકૃષિ
(૬) યક્ષશિલ્પિ	૨૫ લક્ષ	૮૦ મુવલોક	સૌર્યાયણકૃષિ
(૭) ત્વષ્ટુશિલ્પિ	૬૦ લક્ષ	૨૧૪ મૂલોક	ત્વષ્ટુ કૃષિ
(૮) ગાંધર્વશિલ્પિ	૫૦ લક્ષ	૮૦ પાતાલલોક	ગરુડ
(૯) ગુહ્યશિલ્પિ	૪૦ લક્ષ	૧૪૨ મહાતલ લોક	સુંદકૃષિ
(૧૦) શેષશિલ્પિ	૮૦ લક્ષ	૭૦૧ રસાતલ લોક	પિંગલકૃષિ
(૧૧) કૂર્મશિલ્પિ	૩૦ લક્ષ	૩૦૬ તલાતલ લોક	શ્રીધરકૃષિ
(૧૨) વારુણશિલ્પિ	૨૫ લક્ષ	૨૧૪ સુતલ લોક	નાગકૃષિ
(૧૩) સુદર્શનશિલ્પિ	૬૦ લક્ષ	૮૧૯ વિતલ લોક	તુંડિલ કૃષિ
(૧૪) દંડધરશિલ્પિ	૨૦ લક્ષ	૪૦૬ અતલ લોક	શેષમુનિ

આ પ્રમાણે તે તે શિલ્પ શાસ્ત્રનો તે તે લોકમાં સ્થાન નિર્ણય કરી બૂ લોકનાં શિલ્પ શાસ્ત્રોના વિભાગો મહર્ષિ નીચે પ્રમાણે વર્ણવે છે :—

ત્વષ્ટુબ્રહ્મ ને કાશ્યપ બ્રહ્મ પાસેથી મળેલા ત્વષ્ટુશિલ્પિશાસ્ત્ર ના છાયા પુરુષ ઋષિએ આર વિભાગ કર્યા અને આર બ્રુદા બ્રુદા ઋષિઓને તેનું અધ્યયન કરાવ્યું. આ આર ઋષિઓએ ભૂલોકનાં કદ્યાણુ માટે શિલ્પ શાસ્ત્રો લખેલાં છે અને તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે:—

પુલહો પિંગલો વિશ્વનાથાચાર્યો ગોવિંદો મય : ।
 વિભાસકો વીતહવ્યો વસિષ્ઠો વુડિલો મનુ : ॥
 વિશ્વકર્મા તથા ત્વષ્ટા દ્વાદશૈતે ક્રમાત્ સ્વયમ્ ।
 શિલ્પ શાસ્ત્ર પ્રવક્તાર इति શાસ્ત્ર વિનિર્ણય : ॥

- (૧) પુલહ કૃષિ (૨) પિંગલ કૃષિ (૬) વિભાસક મુનિ (૧૦) મનુ બ્રહ્મ
 (૬) વિશ્વનાથ મુનિ (૭) વીત હવ્ય કૃષિ (૧૧) વિશ્વકર્મ બ્રહ્મ
 (૪) ગોવિલ કૃષિ (૮) વસિષ્ઠ કૃષિ (૧૨) ત્વષ્ટુબ્રહ્મ
 (૫) મય બ્રહ્મ (૯) વુડિલ કૃષિ

ઉક્ત ઋષિઓએ લખેલાં શિલ્પશાસ્ત્રોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે:—

શિલ્પ પ્રકાશિકા શિલ્પકલ્પ: શિલ્પમહોદધિ: ।
 શિલ્પ બિંદુ શિલ્પતન્ત્ર શિલ્પ સર્વ સ્વમેવચ ।
 શિલ્પ ચન્દ્રોદય ઈશિલ્પાદર્શો શિલ્પપ્રમા કર : ॥

શિલ્પ કલ્પદ્રુમ શિલ્પમાર્તાઙ્ગ શિલ્પકાઙ્કિકઃ ।
 એતાનિ શિલ્પશાસ્ત્રાણિ પુલ્હાથૈ યંથા ક્રમમ્ ।
 સૂત્રરૂપા દ્વાક્યરૂપા ચ્છલોકરૂપા ચથાવિધિ ।
 નિમિત્તાનિ પુરાલોક હિતાર્થ જ્ઞાનવિત્તમૈઃ ॥ ઇત્યાદિ.

- (૧) શિલ્પ પ્રકાશિકા (૫) શિલ્પતન્ત્ર (૯) શિલ્પપ્રમાકર
 (૨) શિલ્પ કલ્પ (૬) શિલ્પસર્વસ્વ (૧૦) શિલ્પકલ્પદ્રુમ
 (૩) શિલ્પ મહોદધિ (૭) શિલ્પચન્દ્રોદય (૧૧) શિલ્પ માર્તાઙ્ક
 (૪) શિલ્પ વિન્દુ (૮) શિલ્પા દર્શ (૧૨) શિલ્પકાઙ્કિકા.

ઉપર જણાવેલા આર શિલ્પશાસ્ત્રીઓનાં ગ્રંથોને આધારે તેમના શિષ્યોએ પણ ઘણા ગ્રંથો રચેલા હતા કે જે બધા મળી ૧૫૦ ગ્રંથો શિલ્પશાસ્ત્રો ઉપર થાય છે.

૫૧. ચિત્ર લેખનાશાસ્ત્ર—ના પણ એજ પ્રમાણે વિભાગ અને વ્યવસ્થા થયેલાં છે જેમાંથી થોડાં શાસ્ત્રોના નામ નીચેથી જણાશે.

મૂતશક્તિ યન્ત્ર લોહ પાક ભિમ્બા પર્કર્ષકાઃ
 છાયા કેશ સ્વર નલ્પ શલ્ય માવ રસાસ્તથા ।
 તૈલ ગૈરિક વર્ણીશા બીજ પંચમુખાસૃજઃ ।
 ગ્રહકા લાંઘુ પૈશાચમૂત પ્રેતા સુરાઈતિ ।
 પટ્ વિંશતિ પ્રમેદન ચિત્રલેખાય યથાક્રમમ્
 તદેતત્ શાસ્ત્રેષુ સર્વત્ર વર્ણિતાનિ મહર્ષિભિઃ ॥ ઇત્યાદિ

ચિત્રલેખના શાસ્ત્રોનો કંઈક ખ્યાલ નીચેની વિગતમાંથી મળી શકશે.

- (૧) મૂતચિત્રકલા શાસ્ત્ર—આ શાસ્ત્રમાં પંચમહાભૂતોના રંગે નક્કી કરી બહાર લાવવાની કળા વર્ણવેલી છે અને મજકુર રંગોને ચિત્રોના રૂપમાં રજુ કરવાની વિદ્યા બતાવેલી છે.
- (૨) શક્તિચિત્રકલા શાસ્ત્ર—સ્થાવર-જંગમ વસ્તુઓની અંતર્ગત આકૃતિઓ નક્કી કરી, વિજળી દ્વારા બહાર દેખાડવાની કળા આ શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલી છે.
- (૩) યંત્ર ચિત્રકલા શાસ્ત્ર પૃથ્વી જળ અને અંતરિક્ષમાં સંચરતાં યંત્રોનાં ચિત્રો આજેબરવાની કળા આપેલી છે.

(૪) લોહચિત્ર લેરવના શાસ્ત્ર લોહ અને અન્ય ધાતુ ઉપરભવ્ય અને આખેહુઅ ચિત્રો કાતરી કાઢવાની કળા આ શાસ્ત્રમાં જણાવેલી છે.

(૫) પાક ચિત્ર લેખના શાસ્ત્ર કપર વગેરે પદાર્થોને અમુક વિધિથી તૈયાર કરી કાઢપણુ ધાતુને પરિપકવ બનાવતી વખતે તેની દરેક સ્થિતિનું ચિત્ર કાઢવાની કળા આ શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલી છે.

(૬) બિમ્બાપર્કર્પક ચિત્ર શાસ્ત્ર કાચ અથવા અમુક જાતના પથ્થરો ઉપર નખ જેટલી જગ્યામાં આખી સૃષ્ટિનું ચિત્ર કેવી રીતે આજેખી શકાય, અને તેમાં રહેલી બધી આકૃતિઓનાં સ્વરૂપ કયાં યંત્રોદ્વારા જોષ અને ઓળખી શકાય વગેરે વિધાનું અદ્ભુત વર્ણન આ શાસ્ત્રમાં કરેલું છે.

તેવીજ રીતે ખીન્ન ધણું શાસ્ત્રો છે જેમાં (૧) છાયા જોષને ચિત્ર કાઢવાની કળા (૨) વાળનું નિરીક્ષણ કરીને ચિત્ર આજેખવાની કળા (૩) સ્વર સાંભળીને આકૃતિ આજેખવાની કળા (૪) નખથી અથવા નખદ્વારા આકૃતિ આજેખવાની કળા નખચિત્ર (૫) અસ્થિ વડે પ્રાણીઓની આકૃતિ આજેખવાની કળા શલ્યચિત્ર વિગેરે કળાઓનું અત્યાક્રિક વર્ણન આપેલું છે.

પર તેવીજ રીતે શિલ્પ શાસ્ત્રોની ૧૧૦૭ જુદી જુદી જાતો વર્ણવેલી છે જેમકે શિલાશિલ્પ, દારુશિલ્પ, યાનશિલ્પ, યંત્રશિલ્પ, વાસ્તુશિલ્પ, વજ્રશિલ્પ, ધાતુશિલ્પ, આદર્શકશિલ્પ, રથશિલ્પ, મૂર્તિશિલ્પ, વૈમાનિકશિલ્પ, નાટ્યશિલ્પ, મૃગશિલ્પ, વગેરે. પ્રપંચલઘરીમાં મહર્ષિ વસિષ્ઠ લખે છે કે પરલોકમાં તો દેવશિલ્પ, યક્ષશિલ્પ, ગાંધર્વશિલ્પ, વ્રહ્મશિલ્પ, વગેરે અસંખ્ય જાતનાં શિલ્પશાસ્ત્રો પ્રચલિત છે.

પ૩ આ ઉપરાંત વિજ્ઞાનીનાં ગુણ રૂપ, ઉપયોગ શક્તિ વગેરે ઉપર, રણ, સ્વર, રૂપ, વગેરેના ચિત્રો લેવાની કળા ઉપર, સંયંતનાં કિરણોનાં રંગ, રૂપ, શક્તિ વેગ, વગેરે નક્કી કરવાની કળા ઉપર, મેઘની ઉત્પત્તિ, રૂપ, રંગ, ગુણ, વેગ વગેરે જાણવાની કળા ઉપર, અંતરિક્ષના ગુણ રૂપ, રંગ, જાણવાની કળા ઉપર, અનેક જાતની ધાતુઓ જાણવાનું પકાવવાનું, તેમાંથી યન્ત્રો બનાવવાનું યન્ત્રોનાં ચિત્રો આજેખવાનું,

અગ્નિની જ્વલો, વેગ નક્કી કરવાનું, વાયુની જ્વલો રૂપ, રંગ, વેગ, ગુણ વગેરે નક્કી કરવાનું, ધુમાડાની જ્વલો નક્કી કરી, દરેક જ્વલના ગુણ, રૂપ વગેરે આજેખત્રાનું—જ્ઞાન આપનારાં અનેક શાસ્ત્રો રચાયેલા છે, કે જેનું વર્ણન વાંચતા આશ્ચર્ય અને અપૂર્વ માનની લાગણીઓ ઉભરાય છે. શિલ્પશાસ્ત્ર અને ચિત્રશાસ્ત્રમાં અતિ પ્રાચીન કાળમાં આર્યાએ કેટલું સવિસ્તર, નિયમસર અને સુસ્પષ્ટ જ્ઞાન મેળવેલું હતું તેનો કંઈક આભાસ ઉપરની જીજ્ઞ હકીકતમાંથી આવી શકશે. શિલ્પશાસ્ત્ર અને ચિત્રશાસ્ત્ર આર્યોએ વિર્ણવેલી ચોસઠ કળાઓ માંહેની કળા છે, (કે જેની સડીક ટીપ કોઈ બીજે પ્રસંગે આપની પાસે રજી કરીશ) અને મજકુર કળાઓમાં આર્યોએ સંપૂર્ણ કૌશલ્ય મેળવેલું હોય એવું તેમણે રચેલા ગ્રંથોમાં રહેલી સવિસ્તર, આભાસિત અને સુસ્પષ્ટ હકીકત ઉપરથી સહજ સિદ્ધ થઈ શકે છે. ઉપર જણાવેલાં બધાં શાસ્ત્રો અને કળાઓ માત્ર કપોલ-કલ્પિત નામ નથી, પરંતુ હકીકત છે કે જે હિંદની પ્રાચીનકળા સંબંધમાં ધણું અજવાળું પાડી શકે છે. આ શાસ્ત્રો તેમજ તેના પ્રણેતાઓ એટલા પ્રાચીન કાળમાં થયેલાં હતાં કે તેનાં નામ વિદેશમાં તો શું પરંતુ હિંદુસ્થાનમાં પણ સાહિત્ય પ્રદેશમાં હાલમાં ભાગ્યેજ જાણવામાં હશે. એટલે અજ્ઞાન-તિમિરમાં ભમતાં પુરૂષો હિંદની કળા સંબંધમાં ઉપલબ્ધ સાધનો ઉપરથીજ અનુમાન બાંધે અને ઐતિહાસિક પુરાવાઓ બૌદ્ધ-યુગથી મળી શકે તેમ છે, માટે એ કાળને હિંદની કળાને ઉદ્ભવ-કાળ લેખે તો તેમને પણ બ્યાવવા માટે કારણ રહી શકે તેવું છે. પરંતુ હકીકત અન્યથા છે. અતિ પ્રાચીન કાળમાં હિંદમાં જે વિદ્યા હતી, તેના દર્શાવ પણ હજી યુરોપ-અમેરીકામાં સંપાદિત થયેલો નથી. પ્રાચીન કાળનું વિમાનશાસ્ત્રો, (યન્ત્રશાસ્ત્રો), ભૌતિકશાસ્ત્રો (Physics), વૈદકશાસ્ત્રો, જ્યોતિષશાસ્ત્રો, શિલ્પશાસ્ત્રો, વાયુશાસ્ત્રો, મેઘશાસ્ત્રો, વગેરે આપના જાણવામાં આવશે ત્યારે આપ સહુને પ્રતીત થશે કે આર્યોએ જે વિદ્યાને સંચય કરેલો હતો તેટલો સંચય પાશ્વિમાર્યો એક બે સૈકામાં પણ હજી કરી શકશે કે નહિ તે શંકા છે. હિંદની પ્રાચીન અદ્ભુત વિદ્યા સંબંધમાં કિંચિત્માય જાણવાનો મને પ્રસંગ મળેલો છે અને મારીતો ખાત્રી થયેલી છે કે હિંદની પ્રાચીન કળાનું જે પ્રમાણ બંધાય છે તે કેવળ અજ્ઞાનતામાં રહીનેજ બંધવામાં આવેલું છે, અને પરીણામે હિંદની દીવ્ય કળાને ઘણું અન્યાય અને વ્યાધાત થયેલો છે. હિંદના પ્રાચીન વિદ્યાનું સત્ય સ્વરૂપ સમજાય હિંદના વિદ્યા-ભંડાર તરફ આશ્ચર્ય અને માનથી ઉત્કંઠ બની લોકો નજર કરતાં શીખે, હિંદનાં અનુકરણમાંથી

ઉદ્ભવેલી વિદેશીય કળાને પરિપૂર્ણ માની તેને પૂજવાને બદલે આર્ય પુત્રો હિંદનીજ દીવ્ય કળાદેવીનું સત્ય સ્વરૂપ ઓળખી તેની આરાધના કરતાં શીખે એવા હેતુથી મને પ્રાચીન શાસ્ત્રનેા જે કાંઈ લેશ મળી શકશે તે આર્ય બંધુઓની જાણ માટે થોડા વખતમાં પ્રગટ કરવા ધારું છું અને મને ખાત્રી છે કે હિંદની વિદ્યા સંબંધમાં ખરી હકીકત સમજ્યા પછી જે એકદેશીય મતો બંધાય છે તે બદલવાને પ્રસંગ આવશે.

૫૪ આર્ય બંધુજનો! શિલ્પકળા અને ચિત્રકળા-એ કળા સં-
 ઉપ બંધમાં મારા વિચારો આપની પાસે રજુ કરવાની મારી
 સંહાર ધારણા હોવા છતાં, હિંદની પ્રાચીન કળાનાં નામ માત્રથી મને એટલા બધા વિચારો ઉદ્ભવે છે કે આ પ્રસંગે હું તે સર્વથા રજુ કરી શકું તેમ નથી તેમ જે કાંઈ મેં રજુ કરેલું છે તે પણ અવકાશના પ્રમાણમાં અતિવિસ્તૃત થયું હોય તો આપ સહુ મને ક્ષમા કરશો. એવી મારી વિનંતિ છે. આર્ય મહર્ષિઓના અગાધવિદ્યા નિધિનું અવલોકન કરું છું અને બીજી બાજુથી અજ્ઞાન-તામિરમાં ભમતા પુરુષોની પાયા વગરની ટીકાઓ જોઈું છું ત્યારે મહારા હૃદયમાં એટલી બધી લાગણીઓ ઉભરાય છે કે હું મહારા વિચારો ઉપર આવસ્યક સંયમ રાખી શકાશ કે નહિ તે સંબંધમાં મને સમર્થમતા થાય તે સ્વાભાવિક છે. શિલ્પ-કળામાં અને ચિત્રકળામાં આર્યોએ અતિ પ્રાચીન કાળમાં જે કૌશલ્ય પ્રાપ્ત કરેલું હતું તેનો દશાંશ પણ હજી પશ્ચિમના દેશોએ પ્રાપ્ત કરેલું નથી અને ભવિષ્યમાં તરતમાં પ્રાપ્ત કરશે તેવો સંભવ જણાતો નથી.

૫૫ અનેક કારણોને લીધે હિંદનો પ્રાચીન ઇતિહાસ સંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં ઉપલબ્ધ થઈ શકે તેમ નથી તેમજ ઐતિહાસિક સમયનેા નિર્ણય કરવાનેા ક્રમ પણ, પાશ્ચિમાત્ય મુસાફરોનાં આગમન પછી સ્વીકૃત થયેલા હોવાથી, તેમનાં આગમન પહેલાંના સમયનેા નિરણય સાધનેાને અભાવે થઈ શકે તેમ નથી. પરંતુ એટલા માટે પ્રાચીન કળા નોંધ લેવા લાયક ન હતી, એવું સરળ અને પાયા વગરનું અનુમાન સહસા બાંધી લેવું, અથવા જ્યાંથી સમયનેા નિર્ણય થઈ શકે તેમ હોય ત્યાંથી હિંદની કળાની શરૂઆત થઈ એવી હલાહલ અનુમાન કદપના કરવી, એ કેટલું સાહસ છે તે નિષ્પક્ષ જુદિથી નીચે જીવે હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસનું અવલોકન કરવાથી જણાય છે. જગદીશ્વરને

ઉદ્દેશીને જેમ “નેતિ નેતિ” એવા શબ્દોથીજ તેનાં ગુણ-સ્વરૂપ નું વર્ણન થઇ શકે તેવું છે. તેમ હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસનું પણ કંઈક તેવુંજ છે. અતિ પ્રાચીન કાળના ગ્રંથો અથવા ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ નથી. ઐતિહાસિક સમયનો નિર્ણય પશ્ચિમ દેશોના મુસાફરોનાં આગમન પછી થઇ શકે છે. અને તે પણ ગ્રીસના એલેક્ઝાન્ડર ધી ટ્રેટના હુમલા (૩૨૭ ઇ. સ.) પછી અથવા તે અરસામાં હોય તેમ જણાય છે. પરંતુ તેથી વિશેષ પ્રાચીન સમયનો નિર્ણય કરવાનું કાંઈ નિશ્ચયાત્મક સાધન મળી શકતું નથી, અને આ અરસામાં તો હિંદની કળા પરિપૂર્ણતા પામેલી હોય અને ગ્રીસ દેશના કારીગરો હિંદને શિક્ષણ આપવાને બદલે હિંદના કારીગરો પાસેથી શિક્ષણ લઇ ગયા હોય એવું જણાય છે. When the Greeks towards the end of the 4th century B. C. invaded the North West. the Indians had already worked out a national culture of their own unaffected by foreign influences (Macdwell's History of Sanskrit Literature, page 7) મૈયંવંશી રાજ ચંદ્રગુપ્તના વખતમાં (ઇ. સ. પૂર્વે ૨૯૦) એલેક્ઝાન્ડર ધી ટ્રેટના સેનાપતિ સેલ્યુકસે પોતાના એલચી મેગાસ્થનીસને ચંદ્રગુપ્તના દરબારમાં મોકલ્યો હતો, અને મેગાસ્થનીસે હિંદની તે સમયની કળાનું જે વર્ણન આપેલું છે તે ઉપરથી સહજ પ્રતીતિ થઇ શકે છે કે તે સમયમાં હિંદની કળા પરિપૂર્ણ દશામાં હતી અને પાશ્ચિમાત્યોનાં આગમનની પૂર્વે ઘણા પ્રાચીન કાળમાં તેનો ઉદ્ભવ થયેલો હોવો જોઈએ. આ અરસામાં લખાયેલા ગ્રંથોની સાથે, અમુક ખીજા ગ્રંથોને સરખાવીએ છીએ, ત્યારે ઉક્ત ખીજા ગ્રંથો વધારે પ્રાચીન હોય તેમ સહજ જણાઇ આવે છે, એટલે ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા સૈકા પહેલાં હિંદમાં કળાનો પૂર્ણ ઉત્કર્ષ હોવો જોઈએ એવું અનુમાન અનિવાર્ય થાય છે. અને એ પ્રમાણે અમુક સમય નક્કી કરી તે અરસામાં લખાયેલા ગ્રંથોની સૂચના ઉપરથી તેથી વધારે પ્રાચીન ગ્રંથ જોઇએ છીએ, ત્યારે તેમાં આપેલી હકાકત તેથી પણ વધારે પ્રાચીન કાળ તરફ આપણને દોરે છે, અને એ પ્રમાણે ભૂતકાળનાં ઉંડાણમાં જેમ જેમ વધારે જઇએ છીએ તેમ તેમ ઉત્તરોત્તર હિંદની કળાની પ્રાચીનતા વધારેને વધારે પ્રાચીન હોય એમ સિદ્ધ થતું આવે છે, પરંતુ ચોક્કસ લેખો કે પ્રમાણોને અભાવે અમુક સમય તે છેક પ્રાચીન દશાનો સમય હતો એમ કહી શકાતું નથી. મૈયંવંશી રાજ એના વખતમાં એટલે કે ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા સૈકામાં તો બૌદ્ધોનું પરિ

બળ જામી ગયું હતું જ્યારે હિંદની કળાની પરિપૂર્ણતા તો તેની પુર્વે આભણોની સર્વોપરિ સત્તાના સમયમાં થયેલી હતી એમ નિઃસંદેહ જણાય છે. પુરાણોના કરતાં રસકાવ્યો વધારે પ્રાચીન છે, રસકાવ્યો કરતાં સ્મૃતિઓ, સ્મૃતિઓના કરતાં વેદ—મંડળો અને શ્રુતિઓ વધારે પ્રાચીન છે એમ તુલનાત્મક દષ્ટિથી સહજ નક્કી થઇ શકે છે, પરંતુ પ્રત્યેક ગ્રંથ કયા સમયમાં લખાયેલો હતો એ રજુઆત કરી શકાય તેવું નથી તેમ તે સર્વ ગ્રંથોમાં જ્યારે હિંદની કળાનું વર્ણન વાંચીએ છીએ અને ઉત્કર્ષમય જણાતું આવે છે ત્યારે એમ સહજ અનુમાન થઇ શકે છે કે અમુક કાળ તે કળાનો છેક પ્રાચીન કાળથી, એથી વિશેષ પ્રાચીન કાળમાં પણ હિંદની કળાનો ઉત્કર્ષ હતો. આ પ્રમાણ અભાવાત્મક શબ્દોમાં હિંદની કળાનો સમય કહી શકાય તેવું છે સાધનોને અભાવે અભાવાત્મક શબ્દોમાં તે સમય કહી શકાય તેવું નથી. અને કેવળ અનુમાનને આધારે તેવો સમય નક્કી કરી જણાવવો, અથવા જ્યાંથી ઐતિહાસિક હકીકત ઉપલબ્ધ થતી હોય તે સમયને આંદ સમય તરીકે સંબોધવો એ કેવળ ધૃષ્ટતાજ છે. પ્રોફેસર મેકડોનેલ પણ History of Sanskrit Literature માં એજ વિચારે રજુ કરે છે. “History is one weak spot in Indian Literature. It is in fact non-existent. The dates of Sanskrit authors are in the vast majority of cases only known approximately having been inferred from the indirect evidence of interdependence, quotation or allusion, development of language or style,” (page 10). રસકાવ્યો (ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ થી ૫૦) ધર્મસૂત્રો ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ થી ૨૦૦) મહાભારત (ઈ. સ. પૂર્વે આઠમા સૈકામાં) રામાયણ (ઈ. સ. પૂર્વે નવમા સૈકામાં) ઉપનિષદો (ઈ. સ. પૂર્વે ૮૦૦ ૫૦૦) અને વેદો (ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦) વગેરેના સમયો નક્કી કરવામાં પણ “not less remote than this” આથી ઓછું પ્રાચીન નહી) “not later than this” “આથી વધારે મોડું નહી” એવી ભાષાથી તેમને રજુઆત કરવી પડી છે. ઇતિહાસ, ભૂગોળ, સાહિત્ય, ભાષા, દેશકાળ, વનસ્પતિનું વર્ણન, ધર્મચાર્યોનાં વ્રતાંતો વગેરે ઉપરના “થોમાંથી જે ખારીક અવલોકન અને તુલનાથી હકીકત મલી શકે છે તે ઉપરથી પ્રાચીનકાળના ઇતિહાસનું કંઈ સ્વરૂપ ખાંધી શકાય તેવું છે અને એ ધોરણે વિચાર કરતાં હું ઉપર કહી

ગયો તેમ હું એવા અનુમાન ઉપર આવું છું કે વેદનો સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦૦ વર્ષોનો અથવા તે અરસાનો હશે અને મને સંતોષ થાય છે કે જુદા માર્ગથી ગણતરી કરીને પણ બોનના જાકોબસ જાકોબી (Jacobi of Bonn) મહારી આ માન્યતાને મળતા આવે છે. ગમે તેમ હોય, અનિશ્ચિત ભૂતકાળનો અનુમાન પ્રધાન હકીકત રૂપે ઇતિહાસ લખવો એ નિરર્થક છે. મહારો આ મુદ્દાનું વિવેચન કરવામાં માત્ર એટલોજ રેતુ છે કે હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસ કે કળાનું જ્ઞાન નહિ જતાં, કાંઈ સાધનો કે પુરાવા નહિ જતાં, હિંદનાં કળા-કૌશલ્ય સંબંધમાં ઘણી વખત જે ટીકાઓ કરવામાં આવે છે તે પાયા વગરની એક દેશીય અને ગેરવ્યાજબી છે. સમય ગમે તે હોય પરંતુ હિંદની કળાનું અનાદિ કાળથી જે દીવ્ય સ્વરૂપ ઝગઝગતું રહેલું છે તે વિદ્યમાન છે, અને તેની પરીક્ષા કરી બહાર લાવવામાંજ અસારે ખરી સાર્થકતા સમાયેલી છે. સદ્ભાગ્યે એટલી હકીકત તો હવે સિદ્ધ થયેલી છે અને પાશ્ચિમાત્યો પણ તે માન્ય રાખે છે કે હિંદની કળા હિંદમાંજ ઉદ્ભવેલી હતી અને ગ્રીસના કરતાં ઘણી પુરાતન હતી. (Vide Macdonell's History of Sanskrit Literature). એકજ વૃક્ષની શાખા રૂપે હોવાથી ગ્રીસ, ઇરાન દેશ, અને હિંદુસ્થાનનાં પ્રાચીન બંધારણોમાં મળતાપણું હશે એ સંભવિત છે. પરંતુ તે જતાં પ્રત્યેક શાખાનું સ્વરૂપ તે તે અનુસરીને જુદુંજ બંધાયું હતું. હિંદુસ્થાનની શાખા તે યૂરોપની શાખાની ઉપશાખા ન હતી પરંતુ હિંદનીજ ભૂમિમાં નવપલ્લવિત થયેલી શાખા હતી કે જે અલૌકિક ભૂમિએ, એ શાખાને નવીન વાતાવરણ અર્પી તેનું જુદુંજ સ્વરૂપ બાંધ્યું. જુઓ. (B. Havell's History of Aryan Rule in India). પ્રાચીન કાળમાં હિંદની કોટીએ કેાઇ દેશ કળા-કૌશલ્ય માટે મુકાતો હોય તો તે ગ્રી. ૧ છે, અને હિંદનું અપ્રતિમ કળા-કૌશલ્ય સિદ્ધ કરવામાં ઉપરની રજુઆત પુરતી છે. આ લેખ સમાપ્ત કર્યા પહેલાં આપણે પ્રસ્તુત કળા-કૌશલ્યની કાંઇક ઝાંખી કરીએ.

૫૬. હિંદના પ્રાચીન કળા પ્રદેશમાં આપણે સંચરીએ છીએ ત્યારે આપણને કંઇક જુદાંજ વાતાવરણનો અનુભવ થાય છે. સાહિત્ય, વ્યાકરણ, ગણિત, જ્યોતિષ, વૈદક, ભૌતિક, શિલ્પ, ધર્મ, ન્યાય, નીતિ, વગેરે શાસ્ત્રોમાં આર્ય મહર્ષિઓએ સંપૂર્ણ કૌશલ્ય મેળવેલું હતું અને મહર્ષિ અત્રિ, વાલ્મીકી, આશ્વજ્ઞાન, યોગજ્ઞાન, વિવરણાચાર્ય,

ભરદ્વાજ, આપમ્તાં વસિષ્ઠ વગેરેના મંથનું નિરીક્ષણ કરીએ છીએ ત્યારે અભિમાન અને આશ્ચર્યથી આપણું અંતઃ કરણ આદોલિત થાય છે. ધર્મને માટે ઉપ્રતિ, ધર્મ ને માટે સંચાર, અને ધર્મને માટે લય, એજ આર્યોનો જીવન સંદેશ હોવાથી સઘળું વાતાવરણ ધર્મમય જણાય છે. અને પ્રાણિમાત્રનાં કલ્યાણ અર્થે લખેલા ગ્રંથોમાં એવા ગંભીર અને અઆધિત સિધાંતો રજૂ કરેલા છે કે આજે પાંચ હજાર વર્ષે પણ એ સિધાંતો અદ્ય રહેલા છે. જગતનો કર્તા એક પરમાત્મા છે કે જે “ અળોરળિયાન્ મહત્તો મહિયાન્ ” સર્વ પ્રાણિઓનાં જીવનરૂપે રહી જગતચક્ર ચલાવી રહેલા છે, તેજ સર્વ વ્યાપી ઇશ્વરનાં પ્રાણિમાત્ર અંગ છે, એ સિદ્ધાંત આર્યોની વ્યવહાર-સરણીમાં અનાદિ-કાળથી અદ્વાપ્ત પર્યન્ત અવિચ્છિન્ન ચાલતો આવેલો છે, અને અપૂર્વ ધર્મભાવનામાં એ સિદ્ધાંતની મીલાવટ કરી આર્ય શિલ્પકાર આલેખન કરવા એસે ત્યારે સમસ્ત સૃષ્ટિ દીવ્ય સ્વરૂપમાં તેને પ્રત્યક્ષ થાય તે સ્વાભાવિકજ હવું. દીવ્ય ભાવના અને દીવ્ય ચક્ષુથી સકલ સૃષ્ટિમાં પરમાત્મા ચેતન્યનું અવલોકન કરનાર, સિંધ અને સત્તજગતી સુશોભિત થયેલા અરણ્ય પ્રદેશોમાં પ્રાતઃકાળે દિમાલયનાં શ્વેત શિખરોપર ઉદય પામતા આર્ય દેવની ઉપાસના કરનાર (જુઓ ૐ ચિત્રમ્ । દેવાના મુદમા દનીકમ્ । આર્યેને ઉદેશીને) અહોચિત્રા દેવતાઓનું પરિખળા ઉદય પામ્યું છે. કેટલો આકર્ષક અને અર્થ-ગંભીરખ્યાલ રૂગ્વેદ) આર્ય શિલ્પકારોએ ચેતન અને અચેતન કુદરતી પણ સૌદર્યમય દેખાય એ સહજ સમજ્ય તેવું છે. સૃષ્ટિનાં અણુએ અણુમાં તેને પરમાત્મા વિલસી રહેલો દેખાય છે, અને એ સર્વ વ્યાપી ઇશનું અસ્તિત્વ દીવ્ય ભાવનાથી ઓળખી, ચિત્ર કામ કે શિલ્પકામ તનમય બનાવવું તેમાંજ તેઓ ખરો ધર્મ માનતા અને તેનેજ તેઓ ખરી કળા સમજતા. મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા માટે, સર્વ વ્યાપી આત્માને ઓળખવો, એ અમોઘ માર્ગ છે એમ માની, કુદરત માત્રનો રૂગ્વેદ ભાવનાથી ઉપાસના કરનાર આર્ય-ચિત્રકારને, ચિત્રકળા, એ ઇશોપાસના હતી, અને શિલ્પકળા, એ પણ ધર્મની પ્રતિષ્ઠા, રક્ષા અને પ્રચારનું સાધન હતું. અંત જ્યોતિષી બ્રાહ્મ કુદરતમાં ઇશ્વરને ઓળખનાર આર્ય-ચિત્રકારને ઉપા-દેવી, સૂર્ય દેવતા, અગ્નિ-દેવતા વગેરે, ઋગ્વેદમાં વર્ણવેલાં અદ્ભૂત સ્વરૂપમાં દેખાય, અને રામાયણના નકશીદાર યજ્ઞમંડપો, હોય સ્તંભો અને દેવ મંદિરોમાં; આ-શિલ્પકાર પોતાની કળાને પરિપૂર્ણ સ્થિતિમાં રજૂ કરે, એ આર્યોની પવિત્ર ભૂમિમાં સંચરનાર કળા રસજ પુરૂષને સહજ સમજ્ય તેવું છે. ધર્મની ભાવનાથી, ધાર્મિક

વસ્તુઓનું આ લેખન કરનાર આર્ય બંધુને, ચિત્ર કળાએ પણ ઇશ્વરને ઓળખવાનાં અને મેળવવાનાં સાધન રૂપે હતી અને એમની ભૂમિકામાંથી ઉત્પન્ન થયેલી શિલ્પકળા અને ચિત્ર કળાની બાહ્ય દેખાવથી તુલના નહિ કરતાં, અંતર્ગત ભાવનાથી તુલના કરવામાં આવે ત્યારેજ જે સમર્થ કૌશલ્ય અને મનોભાવનાથી આર્યોએ પ્રસ્તુત કળાની પરિપૂર્ણતા કરેલી હોય છે તેનું ખરું સ્વરૂપ સમજાય છે. અગમ્ય ધર્મભાવના, અને ચૈતન્યમય કુદરતનાં સૌંદર્ય, અનન્ય પ્રેમ ભાવથી ઉત્તેજિત થયેલ આર્ય શિલ્પકાર, કંઈક જૂદાજ કળા-પ્રદેશ માં વિહાર કરતો હોય એમ જણાય છે. અમાનુષી અને અલૌકિક તત્વોને કલ્પના શક્તિથી આજેખી પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપમાં રજુ કરનાર આર્ય ચિત્રકારને “Lack of classical simplicity and neglect of artistic principle” વગેરે દોષોને માત્ર ગણવામાં, પાશ્ચિમાત્યો આર્યોની પ્રાચીન કળાનું ખરું રહસ્ય સમજવાની અશક્તિ બતાવે છે. દીવ્ય ભાવના, દીવ્ય-ચક્ષુ, દીવ્ય સૌંદર્યના પ્રદેશમાં આધુનીક કળાના “ટેમ્પ્લ ઓફ એનેટોમિસ્ટ” ને અવકાશ મળી શકે તેમ નથી. હિંદનાં ધર્મશાસ્ત્રો, લોક-શાસ્ત્રો અને કુદરતનું રહસ્ય સમજનાર રસજ્ઞ પુરૂષથીજ હિંદી પ્રાચીન કળાનું અનુપમ, મનોહર પરિપુર્ણ સ્વરૂપ સમજી શકાય તેવું છે. પાશ્ચિમાર્યોની માફક આર્ય બંધુઓ બાહ્ય સ્વરૂપના ઉપાસકો ન હતા પરંતુ પ્રત્યેક વસ્તુનું અંતર્ગત સ્વરૂપ સચોટ રીતે બહાર લાવવામાંજ ખરી કળા રહેલી છે એમ તેઓ સમજતા અને એ કળા કેવી આબેહૂય રીતે રજુ કરી શક્યા છે તે ખ્યાલ, એ કળાનું રહસ્ય જાણનારનેજ આવી શકે તેમ છે. અંતર્ગત ભાવને તદ્દવત સ્વરૂપમાં બહાર લાવવો, એજ ખરી શિલ્પકળા કે ચિત્રકળા છે, અને એ દૃષ્ટિ બિન્દુથી તુલના કરતાં આર્યોનું સમર્થ કૌશલ્ય, પ્રમાણ શક્તિ, અલૌકિક કલ્પના શક્તિ, અને ભાવ-પ્રવીણતા સહજ સિદ્ધ થાય છે. “સહજ કળાઓમાં પ્રવીણ,” “દેવતાઓના શિલ્પકાર અને સ્વર્ગમાં મહેલોના બાંધનાર,” “મહાન્ અને અમરદેવ, વગેરે ભાવનાથી વિશ્વકર્મા ને ઉદ્દેશીને સમર્થ શિલ્પકારની મહાભારત માં ઉપાસના કરવામાં આવી છે એ માત્ર અર્થ રહિત લખાણ ન હતું પરંતુ વસ્તુતઃ તેવા સમર્થ શિલ્પકારો આર્ય મંડોમાં હતા અને તેઓની કળા, તે આ ભાવથી પ્રેરાયેલી, આ ભાવથી પોષાયેલી, અને આ ભાવથી પરિપૂર્ણતા પામેલી કળા હતી કે જેના નમુનાઓ હિંદનાં શોષણ કરનારાં હવાપાણી, સંખ્યાબંધ હુમલાખોરોના વ્યાધાતો, અને ધર્માંધ બાદશાહોની ભાંગતોડ વચ્ચે, હજી સુધી હજારો વર્ષો થયાં ટકી રહેલા છે.

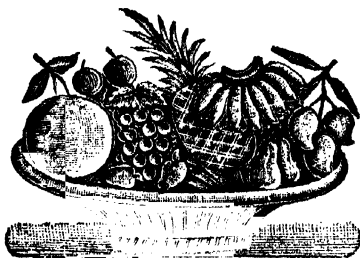
મીં ઈં જીલે “વિશ્વકર્મા”માં આ વિચારો અસરકારક રીતે રજુ કરેલા છે. તેઓ લખે છે કે “In all Indian art there is a recognition of the fact that art is primarily prophecy that it is a translation into material form of inspiration man receives from God.....The whole business of art is entirely without importance except in so far as it is conceived of and conducted as the material expression of religion. Indian art like that of medieval Europe or early Greece is essentially a religious art and as such is a true image of Indian Civilization just as was the art of thirteenth Century England and that of Greece in the Sixth Century before Christ. (Vishvakarma, Part VII—Preface). Compare also, “The great thinkers of India taught their master-builders to express in concrete architectural terms the theoretical principles of the cosmic forces, as the different schools of philosophy conceived them to be, Indo-Aryan builders were pure scientists-philosophy in brick and stone, yet the fine institution of the artists-craftsman clothed the science of natural religion with a grace and splendour of its own; and thus Indian art grew, like a tree or a flower, conscious of its own beauty and rejoicing in it always receiving it in wondering adoration as a gift from heaven, but never struggling to attain to it by the pedantic and coquettish arts of the Renaissance. (E. B. Havell—“Study of Indo-Aryan civilization, page 119.) આ ભાવનાથી અવલોકન કરનાર ચિત્રકારને, રેવતાચલ ઉપરની સૂર્યપ્રજ્વા દેવાંગના

રૂપે દેખાય, વિશ્વ-કલ્યાણ માટે પ્રયાણ કરતા કુમાર સિદ્ધાર્થ માટે કંથક અશ્વ અશ્ર પાડે, રામચંદ્રજીના વનવાસથી વનસ્પતિઓ રૂદન કરે, એલીફન્ટા અને હલોરારાની ભવ્ય મૂર્તિઓનાં વિરાટ સ્વરૂપમાં સર્વ શક્તિમાન કર્તાની અપરિચિત શક્તિઓ વિદ્યમાન દેખાય, ગિરિનાર અને આણુનાં નકશીદાર મંદિરોમાં યા દક્ષિણનાં અલૌકિક શિવાલયો કે ઉત્તર હિંદનાં મનોહર વિષ્ણુ મંદિરોમાં એજ પરમાત્માનું સુંદર સ્વરૂપ ઝળકા રહેલું દેખાય તેમાં નવાઇ નથી પાશ્ચિમાત્ય કળાની પરિપૂર્ણતા મનુષ્યનું અને કુદરતનું બાહ્ય સ્થૂલ સ્વરૂપ સાંગોપાંગ રજુ કરવામાં સમાયેલી છે. સૂક્ષ્મ શરીરની કલ્પના સાથે તેને સંબંધ રહેલો નથી. આર્ય શિલ્પકારની કળા શરીરનાં બાહ્ય સ્વરૂપમાં સમાયેલી નથી પરંતુ પ્રસ્તુત શરીરનું અંતર્ગત ચૈતન્ય નિહાળી, એ ચૈતન્યથી કળા કૃતિને જીવંત મૂર્તિ રૂપે ઝળકતો કરવામાં રહેલી છે. પાશ્ચિમાત્યોમાં દષ્ટિ અવલોકન બીજક અને પ્રધાન છે. આર્યકળામાં ધર્મ ભાવના અને ઉત્પ્રેક્ષા બીજક અને પ્રધાન છે. બંનેનું દષ્ટિબિંદુ જુદું છે, બંનેના આશયો જુદા છે, બંનેના કળા પ્રદેશ પણ જુદાજ છે. આવી વસ્તુ સ્થિતિમાં પાશ્ચિમાત્યો, સાંભળેલા યા વાંચેલા હકારક ઉપરથી હિંદની કળાનું સ્વરૂપ કહ્યે, અને એ કલ્પનામાં ગંભીર ભુલને પાત્ર થાય એ સહજ સંભવ્ય તેવું છે. અન્તર્જ્યોતિથી ઉત્તેજિત થયેલો આર્ય શિલ્પકાર, ભક્તિ પૂર્ણ વાતાવરણ ઉભું કરી તેમાં તલ્લિન થાય છે, અને ઇશ્વર ભક્તિના પ્રભાવમાં સરળતાથી અને સચોટ રીતે પોતાની કળા રજુ કરવામાં અદ્ભુત કૌશલ્ય બતાવે છે. ધર્મ ભાવના અને સત્ય પ્રદર્શનની અજબ મિલાવટ કરી, આર્ય શિલ્પકાર પોતાની મનોભૂમિ કાનાં વાતાવરણ સાથે એક તાર બની જાય છે. ધર્મના સાધ્યો આકર્ષક રીતે રજુ કરવામાં પ્રાચીન આર્ય શિલ્પકાર અપ્રતિમ રહે છે. વેદ કાલીન સમયથી ઇશ્વરભક્તિ આર્ય કળાનાં જીવનરસ રૂપે રહેલી છે, અને એજ પ્રાચીન રસામૃતથી પોષાયેલી હોવાથી, હિંદની કલા અનેક વિપરીત સંજોગો વચ્ચે જીવંત રહેલી છે, જે ભાવનાથી પ્રેરાઇ પ્રાચીન મહર્ષિઓએ અચેતન કુદરતને મૂર્તિમંત બનાવી, જે ભાવનાથી પ્રેરાઇ અશોક અને કનિષ્કના વખતમાં ભારત, સાન્ધી અને અમરાવતીનાં ભવ્ય સ્તૂતી બનાવવા માટે અનેક શિલ્પકારોએ જીવન અપ્યુ જે ભાવનાથી પ્રેરાઇ મધ્યમ યુગના પુર્વ ભાગમાં આર્ય શિલ્પકારોએ એલીફન્ટા અને હલોરારાની અજબ ગુંદાઓ કેાતરી કાઢી અને મનોહર શિવાલયો અને વિષ્ણુ મંદિરો ઉભા કર્યાં, જે ભાવનાથી પ્રેરાઇ

મહાવીરના અનુયાયીઓએ પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનમાં અનુપમ નકશીકામ રજુ કરી અમર કીર્તિ મેળવી. અને જે ભાવનાથી પ્રેરાઈ મીરાંબાઈના સુસ્વર ગાનથી મત્ત બનેલા વૈષ્ણવોએ કૃષ્ણ-કર્તૃયાજ્ઞના દીવ્ય આવાસોથી ઉત્તર હિંદને શોભાવ્યું, તે ભાવના આર્યોની ઇશ્વર ભકિતજ હતી, અને સમસ્ત દુનિયાના કળા પ્રદેશમાં અપ્રતિમ સ્થાન પ્રાપ્ત કરવા માટે આર્ય શિલ્પકારો આ ભકિતનેજ આભારી છે. યુરોપમાં અને વિશેષે કરીને સ્પેઇનમાં મધ્યમ યુગના પૂર્વ ભાગમાં, કળા-પ્રદેશમાં ભકિતરસની અસર હતી પરંતુ હિંદનાં કળાસ્વાતંત્ર્ય અને કલ્પના-શક્તિને અભાવે તે વખતના શિલ્પકારો હિંદની ભૂમિકાએ પહોંચી શક્યા ન હતા. તળા જ્યારે ભકિતભાવમાં ઉદ્ભવેલી હિંદની કળા દેવી રૂપે પુનર્મ્, વૃદ્ધિ પામી ત્યારે યુરોપના ધર્મોપદેશોએ લલિત કળાને વિષયોત્તેજક માની તેનો અનાદર કર્યો અને પારણામે એ કળા ત્યાં નષ્ટ થઈ અને નવયુગમાં તે પુનઃ સજીવન થઈ ત્યારે તેનું જીદુજ સ્વરૂપ અંધારું હતું. નવ યુગની કળામાં બાહ્ય રૂપ અને વાંછના પ્રધાન છે પરંતુ અંતર્ગત્યોત્તેજ અને ઉત્પ્રેક્ષા નથી એટલે દીવ્ય કલ્પનાથી હિંદનો શિલ્પકાર—ચિત્રકાર અગમ્ય માર્ગ ભેદી જે કાટીએ પહોંચી શકે છે તે ભુમિકાએ પહોંચવાને પાશ્ચિમાત્ય શિલ્પકારને અવકાશ નથી. ભકિતરસમાંજ હિંદની કળાનો ઉત્કર્ષ રહેલો છે, અને વેદ-કાલથી ઉદ્ભવેલો આર સ, અનેક યુગો અને ધર્મોમાંથી પસાર થઈ અદ્યાપિ પર્યંત આર્ય વંશજોનાં ઘરેઘરમાં ઝળકી રહેલો છે. ભકિતભાવમાં ઉદ્ભવેલી અને પોષાયેલી હિંદની કળાનું અંતઃજીવન નષ્ટ થયેલું નથી, અને યોગ્ય ઉપાસનાથી એ કળા-દેવી પ્રાતિસ્વિક સ્વરૂપમાં ઝળકી ઉઠે તેવો હજી પણ દરેક સંભવ છે પરંતુ હિંદની કળાનાં હૃત ભાગ્યે કોઈ દિશામાં તેનો યોગ્ય સત્કાર થતો જણાતો નથી. પાશ્ચિમાત્ય કળાનાં માલ્ય એડોળ સ્વરૂપમાં ખરકિત્તા માનનારા નામદાર સરકારના અધિકારીઓએ હિંદની કળાનો અનાદર કરેલો છે અને ગયાં પચ્ચીસ વર્ષમાં હિંદની પ્રાચીન કળાને પુનઃ સજીવન કરવાનો કંઈપણ પ્રયાસ વસ્તુતઃ કરવામાં આવેલો હોય એમ જણાતું નથી. પાશ્ચિમાત્ય શિલ્પકારનું અંધ અનુકરણ કરવામાં કૌશલ્ય, એજ કળા પ્રવીણતા છે એમ માની આર્ય પુત્રો સ્વદેશી કળાને વિસારી દઈ, પાશ્ચિમને બારણે ભિક્ષા માગતાં કળા હીન થયા છે રાજ અને પ્રજા બન્નેની પ્રીતિમાંથી ઉતરી ગયેલી કળા નષ્ટવત્ દેખાય તે સ્વાભાવિકજ છે. ઓરેનનાં પ્રતિકૂળ વાતાવરણમાં શોષાઈ ગયેલી હિંદની કળાનો પુનરુદય થવો સંભવિત

આસપાસ નથી અને મી. એફ. આર. માર્ટીન લખે છે તેમ (જુઓ Indian Miniature Painting, page 89) મને પણ લાગે છે “Miniature painting and all other branches of art and craft created by the Moghul Emperors will never revive, as the conditions are not sufficiently favourable. The preciousness of the materials and the richness of the details which so characterized Indian art, and in which respects it was unsurpassed, are no longer in demand. Let us hope that new Indian art will follow new paths.” “મોગલ આદેશ હિંદી ઉત્પન્ન કરેલી વિગત પૂર્ણ સુક્ષ્મ ચિત્રકળા અને કળાની બીજી શાખાઓ કદી પુનઃ સજીવ થશે નહિ કારણ કે સંજોગો અમુક એવા અનુકૂળ નથી સાધનોનું અમુક અપૂર્ણ અને વિગતોની પ્રભુતા કે જે હિંદી કળાના આસપાસ હતા અને જે આખરમાં તે કળા અપ્રતિમ હતી તેની હવે જરૂર રહી નથી. આપણે આશા રાખીએ કે હિંદી કળા નવાં નવાં ગોઠવણ કરશે.” હિંદી સરકાર અને હિંદી પુત્રો હિંદી પ્રાચીન દીવ્ય કળાનું સત્ય સ્વરૂપ ઓળખી તેને ઉત્તેજન આપે, હિંદી કળા-રસના પુત્રો પશ્ચિમને આરણ્ય સત્ય કળાની ઓળખ કરવાને બદલે સ્વદેશમાં જ ઉત્તમોત્તમ સ્વરૂપમાં હજી પણ ધતસ્તતઃ શોભી રહેલી આર્થિક કળાને ઓળખી તેનાં સત્ય સ્વરૂપની આરાધના કરતાં શીખે, પશ્ચિમના તોફાની પવનથી શોષાઈ ગયેલી હિંદી કળાને પુનઃ વિકાસ મળે અને બાહ્ય અત્યંત દ્રવ્ય તાગોર વગેરેના પ્રશસ્ય પ્રવાસમાં સફળતા મળે એટલા જ મહારી અંતઃકરણની ઇચ્છા છે અને એટલે જ મહારા આ લેખનો ઉદ્દેશ છે.

Printed by N. V. Ghumre at the "Lakshmi Art Printing Works,"
978, Sankli Street, Byculla, Bombay.

Published by Purshottam Vishram Mawjee, Walkeshwar, Bombay.

